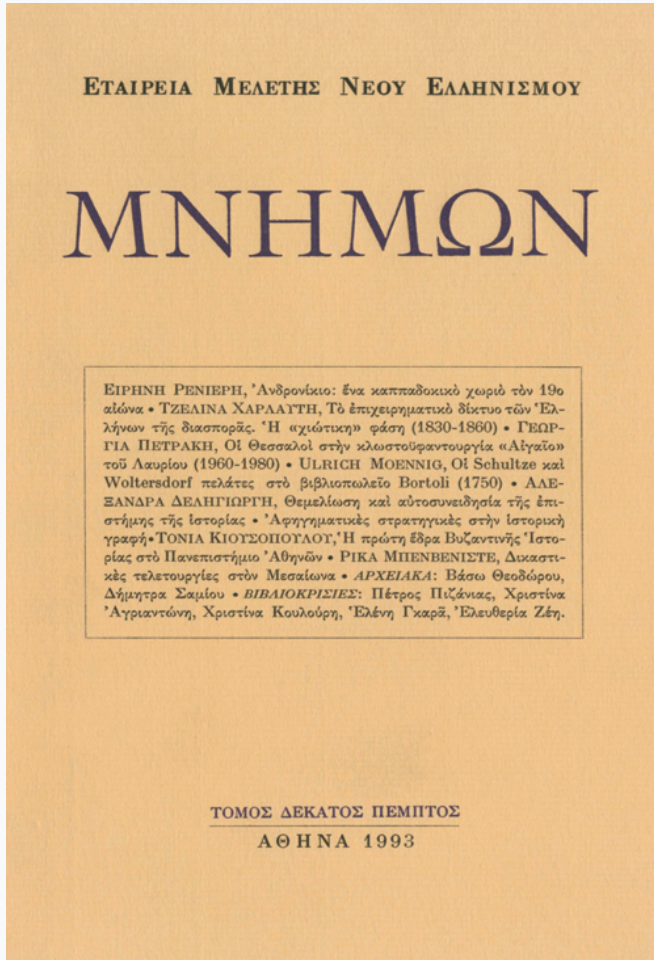

Μνήμων

Τόμ. 15 (1993)

Ο S. SCHULTZE ΚΑΙ Ο A. FR. WOLTERS DORF
ΠΕΛΑΤΕΣ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ ΣΤΗ
ΒΕΝΕΤΙΑ (1750). ΜΕ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ
ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ULRICH MOENNIG

doi: [10.12681/mnimon.322](https://doi.org/10.12681/mnimon.322)

Βιβλιογραφική αναφορά:

MOENNIG, U. (1993). Ο S. SCHULTZE ΚΑΙ Ο A. FR. WOLTERS DORF ΠΕΛΑΤΕΣ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ (1750). ΜΕ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Μνήμων*, 15, 149–173. <https://doi.org/10.12681/mnimon.322>

ULRICH MOENNIG

Ο S. SCHULTZE ΚΑΙ Ο A. FR. WOLTERS DORF
ΠΕΛΑΤΕΣ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΟΥ BORTOLI
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ (1750)
ΜΕ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Οι ιεραποστολές του *Stephan Schultze* και των συνεργατών του σε ελληνικές υποθέσεις

Στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Francke στη Χάλλη (Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek) βρίσκεται μια αρκετά ενημερωμένη, με τα μέτρα της εποχής, συλλογή νεοελληνικών παλαιότυπων βιβλίων του 18ου αιώνα. Η συλλογή αυτή συγκροτήθηκε, όπως προκύπτει από μια σχετική ανάλυση, σε δυο φάσεις, το 1705-1709 και το 1750. Η πρώτη φάση έχει σχέση με τις προσπάθειες των Ευσεβιστών, με πρωταγωνιστές τους Heinrich Wilhelm Ludolf και August Hermann Francke (τέλος του 17ου / αρχές του 18ου αιώνα), να ασκήσουν επιρροή στη ρωσική και στην ελληνική εκκλησία¹. Η δεύτερη φάση έχει σχέση με τις ιεραποστολικές ενέργειες του

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *Neograeca in Germania* που διεξάγεται υπό την εποπτεία του Hans Eideneier στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας και με χορηγό την Deutsche Forschungsgemeinschaft. Η απογραφή των παλαιότυπων στη Hauptbibliothek der Franckeschen Stiftungen έγινε τον Οκτώβριο του 1990, από κοινού με τον Hans Eideneier. Θα ήθελα και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω τις βιβλιοθηκάρους καθώς και τον υπεύθυνο του αρχείου των Franckesche Stiftungen: η Rhea Zimmermann και η Anke Müller με βοηθούσαν πάντα με μεγάλη προθυμία στο να εντοπίσω τα νεοελληνικά παλαιότυπα της βιβλιοθήκης. Ο υπεύθυνος του αρχείου, Dr. Thomas Müller, με βοήθησε στο να κατανοήσω τα ιστορικά συμφραζόμενα. Όλες τις πληροφορίες για τα αντίτυπα νεοελληνικών εκδόσεων της Typographia orientalis που σώζονται στην Universitätsbibliothek Rostock οφείλω στην προθυμότατη βοήθεια της βιβλιοθηκάρου Heike Tröger, την οποία ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή. Η Heike Tröger ετοιμάζει βιβλιογραφία των εκδόσεων του Institutum iudaicum του Johann Heinrich Callenberg.

1. Βλ. σχετικά: Eduard Winter, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhundert*, Βερολίνο 1953 [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu

Johann Heinrich Callenberg (1694-1760)², ο οποίος τρεις φορές χρησιμοποίησε τον Stephan Schultze (6 Φεβ. 1714 - 13 Δεκ. 1776)³, τον σημαντικότερο συνεργάτη του και μετέπειτα διάδοχό του στη διεύθυνση του *Institutum iudaicum*⁴, σε αποστολές που αφορούσαν τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το πρώτο ταξίδι έφερε το 1747-1748 τον Schultze, ο οποίος συνοδευόταν

Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, 2] (βλ. ιδιαίτερα τις σ. 33-36)· Eduard Winter, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Βερολίνο 1954 [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, 5] (βλ. ιδιαίτερα τις σ. 147-160)· Joachim Tetzner, *H. W. Ludolf und Rußland*, Βερολίνο 1955 [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, 6] (βλ. ιδιαίτερα τις σ. 75-89 και πολλές από τις επιστολές που δημοσιεύονται στις σ. 97-143)· Martin Kriebel, «Das pietistische Halle und das orthodoxe Patriarchat von Konstantinopel: 1700-1730», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 3 (1955) 50-70· Otto Podczek, «Die Arbeit am Alten Testament in Halle zur Zeit des Pietismus — Das Collegium Orientale theologicum A. H. Franckes —», *Wissenschaftliche Zeitschrift. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 7, τεύχος 5 (1958) 1059-1078· Hermann Goltz, «Ecclesia universa. Bemerkungen über die Beziehungen H. W. Ludolfs zu Rußland und zu den orientalischen Kirchen (Ökumenische Beziehungen des August-Hermann-Francke-Kreises)», *Wissenschaftliche Zeitschrift. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 28, τεύχος 6 (1979) 19-37. Όσον αφορά τη ρωσική εκκλησία βλ. συνοπτικά: Konrad Onasch, *Grundzüge der russischen Kirchengeschichte*, Γκέτιγκεν 1967 [Die Kirche in ihrer Geschichte, 3.M.1], σ. 95-99. Για τους Ευσεβιστές της Χάλλης βλ.: Johannes Wallmann, *Der Pietismus*, Γκέτιγκεν 1990, [Die Kirche in ihrer Geschichte, 4.O.1], σ. 59-79.

2. Βλ. σχετικά μ' αυτόν: *DBA / DBI*, 174, 273-291· 1426, 330-349 και Aring, *Christen und Juden*, 51-154 και σημειώσεις (σ. 335-355).

3. *DBA / DBI*, 1153, 198-199 και Aring, *Christen und Juden*, σ. 114-123 και σημειώσεις, σ. 345-346, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για την ημερομηνία 6 Φεβρουαρίου βλ. *Leitungen des Höchsten*, τ. 5, σ. 17. Αποσπάσματα από τα *Leitungen des Höchsten* αναδημοσιεύτηκαν πρόσφατα: Editha Wolf-Crome, *Stephanus Schultz. Aus den Lebenserinnerungen. Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, Αμβούργο 1977.

4. Για σύντομη ενημέρωση παραθέτω τη σχετική παράγραφο από το λήμμα «Mission unter den Juden», στη *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 3. verbesserte und vermehrte Auflage, 1896-1913, τ. XIII, ανατ. Γκρατς 1971, σ. 171-192: 178: «Στη Χάλλη ο καθ. Callenberg ίδρυσε το 1728 ένα Εβραϊκό Ινστιτούτο... Οι δυο πρώτοι ιεραπόστολοι αυτού του ινστιτούτου ήταν ο Widmann και ο Manitius, οι οποίοι στα χρόνια 1730-35 ταξίδευσαν στην Πολωνία, Βοημία (Böhmen), Γερμανία, Δανία και Αγγλία. Από το 1736 συνεργάστηκε μαζί τους ο πιο σημαντικός απ' όλους, ο Stephan Schulz, ο οποίος περιέγραψε τα ταξίδια του στην Ευρώπη και στην Ανατολή στο βιβλίο του «Die Leitungen des Höchsten nach seinem Rath», Χάλλη 1771-75, 5 τόμοι...».

από έναν «ευσεβή φοιτητή από το Königsberg... ονόματι Bennewitz»⁵, στην ουγγρική πόλη Petrovaradin, όπου έγιναν οι διαπραγματεύσεις με τον αθωνίτη αρχιμανδρίτη Ιωσήφ τον Βατοπαιδινό σχετικά με την αποστολή ενός *Informator* από τη Χάλλη στο Άγιον Όρος⁶. Το 1749-50 ο Schultze μαζί με τον Albrecht Friedrich Woltersdorf (17 Αυγούστου 1730 - 12 Αυγούστου 1755)⁷ ταξίδεψε στη Βενετία και στη Ρώμη, με κύριο σκοπό να επισκεφτεί τους εκεί Εβραίους, αλλά και να δει τους Έλληνες στον Άγιο Γεώργιο και στον Άγιο Αθανάσιο⁸.

5. *Kurtze Nachricht*, σ. 26.

6. Αυτός ο *informator* (=καθηγητής) δεν είναι ο Siegmund Jakob Baumgarten, 1706-1757, αλλά ένας μαθητής του, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται στις πηγές που έχω εντοπίσει. Ο αθωνίτης μοναχός δεν είναι ο Θεόκλητος Πολυειδής. Αυτός που πρότεινε αυτές τις δυο ταυτίσεις είναι ο Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης στο άρθρο του «Θεόκλητος ο Πολυειδής και τὸ λεύκωμα αὐτοῦ ἐν Γερμανίᾳ (ἐξ ἀνεκδότου κώδικος). Ὁ Φιλελληνισμὸς τῶν Γερμανῶν», *Θεολογία* 3 (1932) 84-149, 4 (1933) 129-199, 5 (1934) 68-162; 4 (1933) 130 (από τον Κουρίλα αντλούν οι: Ἀλκης Αγγέλου, «Τὸ Χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας», *Νέα Ἑστία* 37 (Δεκέμβριος 1963) 84-105: 91 και Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft [1453-1821]*, Μόναχο 1988, σ. 336, υποσ. 1408). Ὅλοι παραπέμπουν στον Philipp Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, σ. 76, υποσ. 1, ο οποίος γράφει σωστά: «Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία βρίσκεται στα *Acta Historico-Ecclesiastica* 1749, σ. 311. Σύμφωνα μ' αυτήν την πηγή, οι Αθωνίτες μοναχοὶ ζήτησαν ἀπὸ τον καθηγητὴ Baumgarten τῆς Χάλλης "έναν ἐπιδέξιο ἄνθρωπο, που θα τους δίδασκε θεολογία και φιλοσοφία"...» (υπογράμμιση δική μου). Για το όνομα του Αθωνίτη και τον τόπο συνάντησης βλ. *Leitungen des Höchsten*, τ. 2, σ. 229. Στις βιβλιοθήκες του Ἄθω υπάρχουν χειρόγραφα του Ιωσήφ του Βατοπαιδινού· βλ. τον κώδικα 1027 - Θ 165 τῆς Μεγίστης Λαύρας, φφ. 211-231: *Μάθημα εἰς τὴν ἁγίαν Ζώνην φαλλόμενον, οἱ μὲν λόγοι κυρίου Ἰωσήφ Βατοπαιδινού... Ἔτερον μάθημα εἰς τὴν ἁγίαν Ζώνην λόγοι τοῦ κυρίου Ἰωσήφ...* (Σπυριδίων Λαυριώτης, Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos*, Καίμπριτζ 1925, σ. 159).

7. Δεν υπάρχει λήμμα γι' αυτόν στο *DBA / DBI*. Το έτος γεννήσεως προκύπτει από το *Leitungen des Höchsten*, τ. 1, Χάλλη 1771, σ. 58-59, όπου ο Schultze γράφει αναφερόμενος στο 1739: «Στο Βερολίνο επισκέφτηκα και τον Πρεσβύτερο του Αγίου Γεωργίου τῆς Friederichsstadt, Woltersdorf, ο οποίος έδειξε πολύ ενδιαφέρον για το Εβραϊκό Ινστιτούτο. Ο Woltersdorf είχε έξι γιούς... Με παρακάλεσαν να εξετάσω τα παιδιά αυτά και τους ερώτησα, εάν θα είχαν διάθεση να ταξιδεύσουν. Ένας απ' αυτούς, περίπου εννιά χρονών, ο Albrecht Friedrich, απάντησε: «γιατί όχι; εάν το θέλει ο Θεός». Αυτός είναι εκείνος, που 10 χρόνια αργότερα έγινε ο συνοδοιπόρος μου και που τον ενταφίασα με μεγάλη λύπη στην Πτολεμαίδα στη χώρα Καναάν· ο Woltersdorf υπηρέτησε το Ινστιτούτο επτά χρόνια...». Για το θάνατο του Woltersdorf το 1755: *Leitungen des Höchsten*, τ. 5, Χάλλη 1775, σ. 402-406.

8. Ως πηγή γι' αυτά τα δυο ταξίδια χρησιμοποίησα τα *Reisegeschäfte* του Callenberg· ο Callenberg σταχυολογεί από τα ημερολόγια των συνεργατών του, προσθέτοντας όμως και διάφορα δικά του σχόλια.— Το Institutum iudaicum εξέδιδε σε γρήγορο ρυθμό τα ημερολόγια των συνεργατών του, μεταξύ αυτών και τα *Reisegeschäfte* και το *Einige Fürsorge*. Έως τώρα μπόρεσα να εντοπίσω αντίτυπο μόνο του πρώτου τόμου των *Reise-*

«Nun wurde von Seiten des Herrn D. Callenbergs als auch von mir mit allem Ernst auf die Morgenländische Reise gedacht. Ich und mein Gefährte übeten uns daher in denen darzu nöthigen Sprachen, als: Arabisch, Türkisch, Armenisch und Neugriechisch» [«Τώρα σκεφτήκαμε, ο κύριος Callenberg κι εγώ, το ενδεχόμενο ενός ταξιδιού στην Ανατολή. Εγώ και ο συνοδοιπόρος μου, λοιπόν, αρχίσαμε να εξασκούμαστε στις απαιτούμενες γλώσσες, όπως είναι: η αραβική, η τουρκική, η αρμενική και η νεοελληνική»], θα γράψει ο Stephan Schultze το 1765 (*Kurtze Nachricht*, σ. 28). Το Μάιο του 1752 ο Schultze και ο Woltersdorf ξεκίνησαν ένα ταξίδι προς την Ανατολή και κυρίως προς τα παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μετά το θάνατο του Woltersdorf το 1755 στην Πτολεμαίδα, ο Schultze το 1756 επέστρεψε μόνος του στη Χάλλη⁹.

Από το ταξίδι τους στη Βενετία οι δυο «περιοδεύοντες συνεργάτες» του Εβραϊκού Ινστιτούτου έφεραν ολόκληρη συλλογή νεοελληνικών βιβλίων, που θα τους βοηθούσαν στην εξάσκηση των νέων ελληνικών. Όταν ο Schultze πέθανε το 1776, ένα μέρος των βιβλίων αυτών πουλήθηκε σε δημοπρασία μαζί με την υπόλοιπη βιβλιοθήκη του. Ένα άλλο μέρος φιλοξενήθηκε στη βιβλιοθήκη του Institutum iudaicum, η οποία ενσωματώθηκε το 1791/1792 —όταν το Institutum διέκοψε τη λειτουργία του— στην βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου, τη σημερινή Hauptbibliothek. Μερικά από τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Institutum υποθέτω ότι ανήκαν στην προσωπική συλλογή του Woltersdorf.

Στο εξής θα μας απασχολήσουν τα βιβλία που αγόρασαν οι «περιοδεύοντες συνεργάτες» του Εβραϊκού Ινστιτούτου από το κατάστημα του Bortoli το 1750 στη Βενετία. Για την αγορά αυτή υπάρχουν στοιχεία, κυρίως στο βιβλίο *Reisegeschäfte* του Callenberg. Παραθέτω τα όσα γράφονται στα *Reisegeschäfte*¹⁰ σχετικά με την επίσκεψη των Schultze και Woltersdorf στο βιβλιοπωλείο του Bortoli:

---

geschäfte δεν είναι γνωστό, αν τωπώθηκαν και άλλοι τόμοι. Του *Einige Fürsorge* έως τώρα μου είναι γνωστό αντίτυπο μόνο του δεύτερου τόμου, στον οποίον ο Callenberg αναφέρεται στις ενέργειες του Institutum σχετικά με τους ορθόδοξους Χριστιανούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του έτους 1748.— Για το αρχείο του Institutum, που σώζεται μερικώς στο αρχείο του Ιδρύματος Francke, πβ. τις πληροφορίες που δίνουν ο Otto Podczeck, «Das Callenbergsche Institutum Judaicum 1728-1791. Notizen zu einer erforderlichen Studienarbeit», *Lutherische Rundschau* 1963, σ. 542 εξ. και ο Aring, *Christen und Juden*, 51-154 και σημειώσεις (σ. 335-355).

9. Το υλικό για το μεγάλο ταξίδι στην Ανατολή είναι προσιτό στους τόμους 4 και 5 των *Leitungen des Höchsten*, Χάλλη 1774 και 1775.

10. Στα *Leitungen des Höchsten* (τ. 3, Χάλλη 1773) ο Schultze γράφει μόνο για την επίσκεψή του στο Φλαγγίνιο και στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων, όχι όμως για την αγορά ελληνικών βιβλίων στο Bortoli. Υποθέτω, ότι ο τρίτος τόμος του *Einige Fürsorge* παρουσιάζει περισσότερες λεπτομέρειες.

Κεφάλαιο 17, § 1, 26 Ιανουαρίου 1750 (πηγή: το ημερολόγιο του Stephan Schultze):

«In Venedig ging ich zu dem Antonio Bortoli, welcher die griechische Druckerey in seinem Hause hat; und theils in der Neuen theils in der Altgriechischen Sprache manches Buch gedruckt und verlegt hat».

[«Στη Βενετία πήγα στο κατάστημα του Antonio Bortoli, ο οποίος έχει το ελληνικό τυπογραφείο· έχει τυπώσει και εκδώσει πολλά βιβλία τόσο στα νέα όσο και στα αρχαία ελληνικά»].

Κεφάλαιο 20, § 3, 8 Αυγούστου 1750 (πηγή: Callenberg):

«Am 8. des Augustmonats bekam von eben demselben ein Exemplar des grichischen Psalters, welcher im Jahr 1749. zu Venedig für die Grichen gedruckt war; desgleichen ein in diesem (1750ten)¹¹ Jahr eben daselbst herausgegebenes Verzeichnis der in dasiger grichischen Druckerey von Antonio Bortolis gedruckten Grichischen Bücher. Der angeführten Bücher sind hundert acht und zwanzig. Das erste hieß Heil der Sünder. Es sind ferner folgende unter den alzukurtz benannten Büchern: das Leben des heil. Benedicti, und des Czars Demetrii; das Geschlecht und die Veranstaltung Petri des Kaysers von gantz Rußland; eine Erklärung über das Evangelium Marci aus allen alten Kirchenvätern; (des Thomae von Kempis Werkgen) von der Nachfolge Christi, ein Auszug aus den Schriften des Ephraim Syri; Reden über das heilsame Leiden (Christi;) des Rol-lins alte Welthistorie in etlichen Bänden; und die Geschichte des Alten und Neuen Testaments mit Bildern. Sonsten sind, leider! auch Romänen und Tragödien mit angeführet».

[«Στις 8 Αυγούστου μου έφερε ο ίδιος [δηλ. ο Schultze] ένα αντίτυπο του ελληνικού Ψαλτηρίου¹², που είχε τυπωθεί το 1749 στη Βενετία για τους Έλληνες. Επίσης, μου έφερε έναν φετινό κατάλογο (δηλ. του 1750) που είχε τυπωθεί και αυτός στη Βενετία και που περιελάμβανε ελληνικά βιβλία που είχαν τυπωθεί στο ελληνικό τυπογραφείο του Antonio Bortoli στη Βενετία. Αναγράφονται 128 βιβλία. Το πρώτο ονομάζεται *Άμαρτωλών Σωτηρία*. Ανάμεσα στους τίτλους, που παρατίθενται δυστυχώς με πολλή συντομία, περιλαμβάνονται και οι εξής: οι Βίοι του Αγίου Βενεδίκτου καθώς και του τσάρου Δημητρίου· *Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου, αυτοκράτορος πάσης Ρωσίας*· μια εξήγηση του κατά Μάρκον Ευαγγελίου από τους παλαιούς Πατέρες της Εκκλησίας· (το έργο του Θωμά a Kempis) *Περί μι-*

11. Παρενθέσεις του Callenberg.

12. Οι τίτλοι που παραθέτει ο Callenberg σε κατά λέξιν μετάφραση έχουν τυπωθεί εδώ με πλάγια στοιχεία.

μήσεως Χριστοῦ, μια επιλογή από το έργο του Εφραίμ του Σύρου· Λόγοι για το ψυχοσωτήριο πάθος (του Χριστού)· η *Παλαιά ιστορία* του Rollin σε πολλούς τόμους· η *Ιστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης* με εικόνες· αναφέρονται, δυστυχώς! και μυθιστορήματα και τραγωδίες»].

Κεφάλαιο 20, § 3, 7 Οκτωβρίου 1750 (Callenberg):

«Am 7. des Wintermonats wurden mir vom ersten Mitarbeiter drey Bücher zugestellet; ein neugrichisches... aus Venedig: (es) enthielt einen Auszug aus den Schriften des Ephrem Syri, nebst verschiedenen Lebensbeschreibungen der Heiligen. Die Uebersetzung rührete her vom Hierotheo, einem Mönch aus Iberien; die Kosten zur Herausgabe waren gereicht worden von Dionysio aus der Insul Paros, Prior des Klosters der Iberier des heiligen Berges Atho; den Druck hatte zu Venedig im Jahr 1721. bewerkstelligt Antonios Bortoli.» [σε υποσημείωση: (in 4. S. 407)]. [«Στις 7 Οκτωβρίου ο πρώτος συνεργάτης [δηλ. ο Stephan Schultze] μου έφερε τρία βιβλία· ένα από αυτά είναι στα νέα ελληνικά... από τη Βενετία· περιείχε μια επιλογή από τα έργα του Εφραίμ του Σύρου και διάφορους βίους αγίων. Μεταφραστής είναι ένας Ιερόθεος, μοναχός από την Ιβηρία· τα έξοδα της έκδοσης είχαν χορηγηθεί από το Διονύσιο τον Πάριο, ηγούμενο της Μονῆς των Ιβήρων του Αγίου Όρους στον Άθω· το βιβλίο έχει τυπωθεί το 1721 στο τυπογραφείο του Antonio Bortoli στη Βενετία» (σε υποσημείωση: «σε σχήμα τέταρτο. σ. 407»)]¹³.

2. Ο βιβλιοκατάλογος του Σάρου / Bortoli του 1750

Δυστυχώς, ο κατάλογος του 1750, που έφεραν ο Schultze και ο Woltersdorf από τη Βενετία, δεν σώζεται ούτε στις βιβλιοθήκες, ούτε στο αρχείο του Ιδρύματος Francke. Σημαντική είναι όμως η πληροφορία ότι αναγράφονταν στον κατάλογο αυτόν 128 τίτλοι. Στην παράγραφο που ακολουθεί θα προσπαθήσω να αξιολογήσω τις πληροφορίες που δίνει ο Callenberg για τον κατάλογο αυτόν:

1. *Heil der Sünder*: Πρόκειται για την *Άμαρτωλῶν Σωτηρία* του Αγαπίου Λάνδου. Εδώ γίνεται λόγος προφανώς για την έκδοση του 1740 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 245, αρ. 3314), που τυπώθηκε με το σῆμα του Σάρου. Αντίτυπο αυτής της έκδοσης υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Schultze.

13. Πβ. τον αυθεντικό τίτλο της έκδοσης: «ΛΟΓΟΙ, ΚΑΙ ΠΑΡΑΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ. Εἰς ἀπλήν φράσιν μεταγλωττισθέντες ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΟΙ ΒΙΟΙ ΑΓΙΩΝ ΤΙΝΩΝ, Μεταφρασθέντες καὶ αὐτοὶ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, Εἰς ὠφέλειαν τῶν Εὐσεβῶν Χριστιανῶν, ΠΑΡ' ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΙΒΗΡΙΤΟΥ. Καὶ νῦν τὸ πρῶτον Ὑπόμνημα ἐκδοθέντες Ἀναλώμασι ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΝΗΣΟΥ ΠΑΡΟΥ, Τοῦ Πανοσιωτάτου Προηγούμενου τῆς Ἱερᾶς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τῶν Ἱβήρων, τῆς κατὰ τὸ Ἁγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἁθω κειμένης...» (Legrand, *BH*, 18ος αι., Α', σ. 167).

2. *Leben des heil. Benedicti*: Gregorius I., *Vita latinograeca s.p. Benedicti*, Βενετία (Bortoli) 1723. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 192, αρ. 2561.
3. *und des Czars Demetrii*: Πρόκειται για το έργο του Ματθαίου Πολίτη, *Βίος Δημητρίου*, Βενετία (Giuliani) 1682. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 365, αρ. 4894*. Πβ. παρακάτω, Παράρτημα Α', Προσθήκη 1.
4. *das Geschlecht und die Veranstaltung Petri des Kaysers von gantz Rußland*: Αθανασίου Σκιαδά, *Γένος, ἦθος, κίνδυνοι καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου, αὐτοκράτορος πάσης Ῥωσσίας*, Βενετία (Bortoli) 1737. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 397, αρ. 5278.
5. *eine Erklärung über das Evangelium Marci aus allen alten Kirchenvatern*: Δε μπόρεσα να ταυτίσω τον τίτλο αυτόν.
6. *(des Thomae von Kempis Werkgen) von der Nachfolge Christi*: Ἐρμηνεία εὐσεβείας περὶ μιμήσεως Χριστοῦ, Βενετία (Bortoli) 1748. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 424, αρ. 5628.
7. *Auszug aus den Schriften des Ephraim Syri*: Εφραίμ του Σύρου, *Λόγοι καὶ παραιρέσεις*, Βενετία (Bortoli) 1721. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 159, αρ. 2137. Σύμφωνα με τον Callenberg, οι δυο (περιοδεύοντες συνεργάτες) έφεραν αντίτυπο της έκδοσης αυτής στη Χάλλη (στη Hauptbibliothek σώζεται σήμερα ένα αντίτυπο της έκδοσης που προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του Εβραϊκού Ινστιτούτου¹⁴ ταξινομικός αριθμός: 130 C 4. Πρέπει να υπήρχε και δεύτερο αντίτυπο με ταξινομικό αριθμό 131 D 1, το οποίο όμως δε σώζεται σήμερα).
8. *Reden über das heilsame Leiden (Christi)*: Αθανασίου Βαρούχα, *Λόγοι ψυχοφελείς*, Βενετία (Σάρος) 1747. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 72, αρ. 951.
9. *Rollins alte Welthistorie in etlichen Bänden*: Charles Rollin, *Παλαιά ιστορία... εἰς τόμους δέκα καὶ ἐξ...*, Βενετία (Bortoli) 1750. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 388, αρ. 5164.
10. *die Geschichte des Alten + Neuen Testaments mit Bildern*: Αντωνίου Κατηφόρου (μεταφρ.), *Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης με εἰκόνες πασῶν τῶν ὑποθέσεων χαλκογραφικᾶς, καὶ με ἐξήγησες ἐβγαλμένες ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Πατέρας...*, Βενετία (Giovanni Battista Albrizzi) 1737. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 203, αρ. 2732¹⁴.
11. *Romänen und Tragödien*: Ο Callenberg εννοεῖ τίτλους ὅπως τον Ἰμπερίο, τον Ἀθέστη, τον Ρε τῆς Σκότιας κλπ., που φέρουν τη λέξη «Ἱστορία» στον τίτλο. Η λέξη «Τραγωδία» απαντοῦσε μόνο στον τίτλο της Ἐρωφίλης του Γεωργίου Χορτάτση.

Οι λεπτομερείς σημειώσεις του Callenberg είναι ενδιαφέρουσες, γιατί οι γνώσεις μας για τους βιβλιοκαταλόγους του πρώτου μισού του 18ου αιώνα είναι ακόμα πολύ ελλιπείς. Σώζονται οι δυο αυτοτελείς κατάλογοι, που τύπωσε

---

14. Τον τίτλο αυτόν παρουσιάζει ο Bortoli και στον πρόλογο της αυτοτελούς ανατύπωσης του παιδαγωγικού συγγράμματός του Charles Rollin, *Παραγγέλματα διὰ τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν*, Βενετία (Bortoli) 1752 (Λαδάς - Χατζηδήμος, *EB*, Α': 71-73): «... δίδω εἶδῃσιν εἰς τοὺς ἀναγινώσκοντας, ὅτι εἰς τὴν τυπογραφίαν μου εὕρισκονται κάποια βιβλία ὠφέλιμα..., ἀνάμεσα εἰς τὰ ὅποια τὰ πλέον ἐξαιρέτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ... Τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης αἱ Ἱστορίαι, με ἐξήγησες ἐβγαλμένες ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Πατέρας, ἢ ὅποιας εἶναι πολλὰ ὠφέλιμας... Κάθε Ἱστορία δεῖχεται με μίαν εἰκονογραφίαν, ἢ ὅποιας παρασταίνονται τὰ περιστατικὰ τῆς διηγήσεως...». Δεν ὑπάρχει ἀμφιβολία, λοιπόν, ὅτι ο Bortoli γύρω στα 1750 ἢ διακινούσε τὴν τυπωμένη ἀπὸ τον Albrizzi ἔκδοσή του 1737 ἢ μὴ ἀβιβλιογράφητῃ ἀνατύπωσή της.

ο Bortoli υπό το σήμα του Σάρου στα 1712¹⁵ και 1720¹⁶. Στα χρόνια μετά το 1720 ήταν γνωστοί μερικοί επιλεκτικοί κατάλογοι των Σάρου / Bortoli, που είχαν τυπωθεί στα τελευταία φύλλα ορισμένων εκδόσεων¹⁷. Υπάρχει μια μαρτυρία για έναν αυτοτελή κατάλογο του Bortoli του 1755¹⁸: ο κατάλογος αυτός δεν σώζεται. Πολύ πιθανή είναι η άποψη του Ηλιού (*Προσθήκες*: 154-155), ότι τέτοιοι κατάλογοι κυκλοφορούσαν τακτικά και καταστράφηκαν, εφόσον δεν είχαν αρχειοθετηθεί.

Σχετικά με τον κατάλογο του 1750 διαθέτουμε τις εξής πρόσθετες πληροφορίες: ο Schultze και ο Woltersdorf επισκέπτονται το κατάστημα του Bortoli στις 26 Ιανουαρίου 1750. Ο κατάλογος του Bortoli υπήρχε, λοιπόν, ήδη από τον Ιανουάριο. Δεν αποκλείεται βεβαίως η *Histoire ancienne* να είχε ήδη τυπωθεί. Πιο πιθανή πάντως μου φαίνεται η άποψη ότι ο Bortoli περιέλαβε και τις υπό εκτύπωση εκδόσεις του οίκου του στον κατάλογο. Δεν αποκλείεται βέβαια, οι δυο ιεραπόστολοι να ξαναεπισκέφτηκαν το βιβλιοπωλείο του Bortoli μετά την επιστροφή από τη Ρώμη το Μάιο του 1750. Σ' αυτήν την περίπτωση, όμως, θα περίμενε κανείς ένα σχετικό σχόλιο του Callenberg στα *Reisegeschäfte*¹⁹.

Μερικά βιβλία που έφεραν ο Schultze και ο Woltersdorf στη Χάλλη έχουν τυπωθεί αρκετά χρόνια πριν από το 1750: τα νεοελληνικά παλαιύτυπα της Χάλλης βεβαιώνουν ότι το 1750 κυκλοφορούσαν ακόμα αντίτυπα της έκδοσης του *Βίου Δημητρίου* του 1682 (βλ. την επόμενη παράγραφο). Ο τόμος *Λόγοι και παρανήσεις* Εφραίμ του Σύρου ήταν αντίτυπο της έκδοσης του 1721. Σ' αυτήν την έκδοση και όχι σε νεώτερη αβιβλιογράφητη αναφέρεται ο κατάλογος του 1750. Δύσκολα πουλιόταν επίσης η *Vita latinograeca s.p. Benedicti*, που μετά από 27 χρόνια κυκλοφορίας στο εμπόριο δεν είχε ακόμα εξαντληθεί.

15. Σχολιασμένη έκδοση: Μανούσακας, *Κατάλογος 1712*. Ο κατάλογος, ο οποίος ανατυπώνεται στο άρθρο του Μανούσακα από τη δεύτερη έκδοση της *Bibliotheca antiquaria* (Αμβούργο και Λιψία 1716) του Johann Albert Fabricius, συμπεριλαμβάνεται ήδη στην πρώτη έκδοση του έργου (Αμβούργο και Λιψία 1713· στις σ. 116-121), ο πρόλογος της οποίας χρονολογείται τον Απρίλιο του 1713.

16. Σχολιασμένη έκδοση: Ηλιού, *Προσθήκες*, σ. 143-155.

17. Βλ. σχετικά: Ηλιού, *Προσθήκες* (με βιβλιογραφία). Έκτοτε έχουν δημοσιευτεί: Πολίτης, *Βιβλιογραφικά* Ηλιού, *Εκδόσεις*· Μανούσακας, *Κατάλογος 1712*. Βλ. και τον επιλεκτικό κατάλογο του 1745, που δημοσιεύω και σχολιάζω παρακάτω. Πβ. επίσης την *Εΐδησι τοῦ τυπογράφου* του 1752 (Λαδάς - Χατζηδήμος, *EB*, Α': 71-73).

18. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 226, αρ. 3055*· με βάση τον Ηλιού, *Προσθήκες*: 324, αρ. 186.

19. Σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη, στα πλαίσια της οποίας οι δυο απεσταλμένοι έγιναν δεκτοί από το Γεώργιο Πατούσα στο Φλαγγίνειο και στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων, βλ. *Reisegeschäfte*, σ. 82-84.

3. Τα νεοελληνικά παλαιότυπα στα κατάλοιπα του Schultze

Μερικά από τα ελληνικά βιβλία που έφεραν ο Schultze και ο Woltersdorf από τη Βενετία, πέρασαν στην προσωπική βιβλιοθήκη του Schultze και πουλήθηκαν σε δημοπρασία το 1777, μετά το θάνατο του κατόχου τους. Για τους σκοπούς αυτής της δημοπρασίας τυπώθηκε ένας κατάλογος (*Verzeichniss*), στον οποίον αναγράφονται τα βιβλία που είχε ο Schultze στη βιβλιοθήκη του. Ανάμεσα τους βρίσκονταν οι εξής ελληνικοί τίτλοι:

In Quarto:

1. *Eliae Miniati, griechische Predigten, 738* [*Verzeichniss*, σ. 10, αρ. 90]: Ηλία Μηνιάτη, *Διδαχαί εις τήν... Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*, Βενετία (Bortoli) 1738· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 314, αρ. 4240.
2. *Ἀμαρτωλων σωτηρια παρα Ἀγαπίων μοναχον του κρητος, 740* [*Verzeichniss*, σ. 20, αρ. 298]: Πρόκειται για την έκδοση της *Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας* του Αγαπίου Λάνδου, που κυκλοφόρησε το 1740 υπό το σήμα του Σάρου· η έκδοση αναγράφεται στον κατάλογο του 1750 (βλ. παραπάνω).
3. *Αί θειαι λειτουργιαι Βασιλειου, Χρυσοστομου, Γρηγοριου, und Nicolai Bulgari κατηχησις* [*Verzeichniss*, σ. 20, αρ. 299]: Πρόκειται για την έκδοση των *Θείων λειτουργιών*, που κυκλοφόρησε στη Βενετία το 1746 υπό το σήμα του Σάρου (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 260, αρ. 3535). Η *Ἱερά κατήχησις* του Νικολάου Βούλγαρη τυπώθηκε το 1750 στις εκδόσεις Bortoli (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 107, αρ. 1441).

In Octavo:

4. *Ἑορτολογιον* [*Verzeichniss*, σ. 26, αρ. 144]: Πιθανόν να πρόκειται για την έκδοση του Bortoli, Βενετία 1746 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 196, αρ. 2622).
5. *Ἐμνηρεια εὐσεβεις του βιβλιου περι μιμησεως χριστου ἘΝΕΤΙΗΣΙ 748. con licenza de Superiori* [*Verzeichniss*, σ. 28, αρ. 196]: Πρόκειται για την ελληνική μετάφραση του *De imitatione Christi* του Θωμά a Kempis, έκδοση Bortoli, Βενετία 1748· ο τίτλος αναγράφεται και στον κατάλογο του 1750.
6. 1) *Gregorii Nazianzeni Carmina selecta, Romae 690 / 2) Cyrilli Alexandrini liber de plantarum et animalium proprietate / 3) Βιος Δημητρίου Βασιλεος* [*Verzeichniss*, σ. 34, αρ. 330]: Οι δυο εκδόσεις των Πατέρων της Εκκλησίας, που πιθανόν να τις έφερε ο Schultze από τη Ρώμη, είχαν συσταχωθεί με το *Βίο Δημητρίου* του Ματθαίου Πολίτη. Στον κατάλογο των καταλοίπων του Schultze δεν αναγράφεται ο χρόνος έκδοσης. Εφόσον στη Hauptbibliothek βρίσκεται άλλο ένα αντίτυπο της έκδοσης του 1682, υποθέτω ότι και το προσωπικό αντίτυπο του Schultze ήταν από την παλαιά έκδοση του Giuliani, Βενετία 1682· και παρακάτω, Παράρτημα Α', 1.
7. *Ἱστορικὴ μυσταγωγία Ἰωανν. Κονσταντ. μαυροχορδάτ. ηγεμονι ἡολδοβαχίας, 750* [*Verzeichniss*, σ. 39, αρ. 467]: Πρόκειται για την *Ἱστορικὴ μυσταγωγία* του Αντωνίου Στρατηγού, που κυκλοφόρησε το 1750 στο Bortoli σε πρώτη έκδοση και ήταν αφιερωμένη στον Ιωάννη Μαυροχορδάτο. Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 407, αρ. 5417.
8. *Μαδαί συντομος διηγησις περι φαρμακων τινων ευδοκιμων των εν τω ορφανοτροφ. διαπολουμενων φαρμακων. Ἄλλη 752* [*Verzeichniss*, σ. 40, αρ. 476]. Πβ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 8.
9. *Ψαλτηριον τω Δαβιδ συν λεξικοις δυσι, γραμματικω και ιστορικω, Rom 742* [*Verzeichniss*, σ. 42, αρ. 550]: *Ψαλτήριον* αυτού του τύπου μ' αυτόν τον τίτλο ήταν γνω-

στό μόνο από την έκδοση της Σαλικάτης, Βενετία 1643 (Παπαδόπουλος, *EB*, A': 94, αρ. 1251). Ένα Ψαλτήριον με λεξικόν αναγράφεται και στον επιλεκτικό κατάλογο του Bortoli του 1745 (βλ. παρακάτω, § 5). Υπάρχει λοιπόν το ενδεχόμενο, ο Bortoli να διακινούσε το Ψαλτήριον της Ρώμης.

10. 1) *Ἱστορία ὠραιότατη βασιλεως Ἀλεξανδρου του Μακεδονος.* / 2) *Δαμασκηνον στουδιτου συναθροισις ἐκ των παλαιων φιλοσοφων.* / 3) *Βιβλιον καλουμενον πιστις* [*Verzeichniss*, σ. 43-44, αρ. 580]: Ἀλέξανδρος: έκδοση Σάρου, Βενετία 1747· Παπαδόπουλος, *EB*, A': 20, αρ. 216*. *Συνάθροισις Δαμασκηνού Στουδίτη*: βλ. και παρακάτω, Παράρτημα Α', 5. *Πίστις*: πρόκειται για το έργο του Νεκταρίου Τέρπου, που αναγράφεται και στον επιλεκτικό κατάλογο του 1745, ή στην έκδοση του 1733 (Παπαδόπουλος, *EB*, A': 417, αρ. 5548) ή του 1750 (Παπαδόπουλος, *EB*, A': 417, αρ. 5549).

In Duodecimo:

11. 1) *Φυλακτηριον της ψυχης.* / 2) *Ζητηματα διαφορα θεολογικα* [*Verzeichniss*, σ. 60, αρ. 155]: *Φυλακτήριον*: Βενετία (Bortoli) 1743· Παπαδόπουλος, *EB*, A': 361, αρ. 4839*. Ο τίτλος είναι μόνο βιβλιογραφικά γνωστός· αντίτυπο της μοναδικής έκδοσης του 1743 δεν έχει επισημανθεί. *Ζητήματα*: βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 3.
12. *Aesopi opera graeca*, 710 [*Verzeichniss*, σ. 65, αρ. 65]: Έκδοση αβιβλιογράφητη.

Schriften, welche theils nur in Papier gebunden, grösentheils aber ungebunden sind.

In Octavo:

13. *Thomas a Kempis, Istes, 3tes und 4tes Buch, Griechisch* [*Verzeichniss*, σ. 71, αρ. 44]: Πρόκειται για την επανέκδοση σε τέσσερις τόμους (ανά βιβλίο) της ελληνικής έκδοσης του 1746 (Βενετία [χωρίς εκδοτικό οίκο (=Bortoli)], Παπαδόπουλος, *EB*, A': 424, 5627) του Johann Heinrich Callenberg (Χάλλη, *Typographia orientalis*) 1749 (Παπαδόπουλος, *EB*, A': 424, 5629*). Αντίτυπα του πρώτου και του τετάρτου βιβλίου της έκδοσης του 1749 υπάρχουν στην ΠΒ Rostock, με ταξινομικό αριθμό Fb 3440. 8 (δευτέρο αντίτυπο: Fc 4131) και Fb 3440. 9· αντίτυπο του δευτέρου βιβλίου υπάρχει στο Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale/Verlagsbibliothek (ταξινομικός αριθμός: 2071), ενώ αντίτυπα του τρίτου βιβλίου εξακολουθούν να λανθάνουν²⁰.

4. Τα νεοελληνικά παλαιύτα της Βιβλιοθήκης του *Institutum iudaicum*

Σε μια απογραφή των νεοελληνικών παλαιύτων της Hauptbibliothek, που επιχειρήσαμε τον Οκτώβριο του 1990 από κοινού με τον Hans Eideneier, εντοπίσαμε και μια σειρά από νεοελληνικά έντυπα, συσταχωμένα σε τρεις σύμμικτους και δυο αυτοτελείς τόμους. Οι τόμοι αυτοί προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του *Institutum iudaicum*. Τεκμήριο γι' αυτή τη διαπίστωση είναι το γεγονός, ότι τα βιβλία αυτά αναγράφονται στον *Catalogus Instituti Judaici*, στον οποίον έχουν καταλογογραφηθεί οι πρώτοι τίτλοι των πέντε αυτών τόμων.

Τα περισσότερα νεοελληνικά αυτής της συλλογής έχουν σταχωθεί σε τρεις τόμους με τους ταξινομικούς αριθμούς 129 H 11, 131 F 14 και 132 H 7· αυτοτελής είναι ο μικρού σχήματος τόμος *Ζητήματα διάφορα* (ταξινομικός αριθ-

20. Ετοιμάζω ειδική μελέτη για τις ελληνικές εκδόσεις της *Typographia orientalis*.

μός: 131 H 15) και ο τόμος *Λόγοι και παραινήσεις* του Εφραΐμ του Σύρου (130 C 4). Στον *Catalogus Instituti Judaici* αναγράφεται και ένα δεύτερο αντίτυπο των *Λόγων* του Εφραΐμ του Σύρου (*In Groß-Quart. 23./ Ephraim des Syfers λόγοι και παραινήσεις / Venedig / 1721*). Ένας αταύτιστος βιβλιοθηκάριος προσέθεσε με μολύβι τον ταξινομικό αριθμό της Hauptbibliothek: 131 D 1. Ο τόμος αυτός σήμερα λανθάνει, σχετικό δελτίο της Hauptbibliothek δεν υπάρχει.

Από τους τόμους που έφερε, σύμφωνα με τα *Reisegeschäfte* του Callenberg, ο Schultze στη Χάλλη, μόνο ο τόμος *Λόγοι και παραινήσεις* του Εφραΐμ του Σύρου (130 C 4) σώζεται σήμερα στην Hauptbibliothek. Το *Ψαλτήριο* του 1749, που είναι πιθανόν αντίτυπο της έκδοσης του Σάρου (Παπαδόπουλος, *EB*, A': 96, αρ. 1282), ούτε σώζεται σήμερα στην Hauptbibliothek, ούτε αναγράφεται στον *Catalogus Instituti Judaici*. Στην Hauptbibliothek υπάρχει και μια άλλη έκδοση του Bortoli, ένα αντίτυπο του *Μεγάλου λεξικού* του Βαρίνου (ταξινομικός αριθμός: 156 A 1), Βενετία (Bortoli) 1712 [Παπαδόπουλος, *EB*, A': 172, αρ. 2294]. Πιθανόν ο ογκώδης τόμος να μην έχει σχέση με το ταξίδι των Schultze και Woltersdorf στη Βενετία· δεν αναγράφεται πάντως στον *Catalogus Instituti Judaici*.

Στον τόμο με τον ταξινομικό αριθμό 129 H 11 υπάρχουν συσταχωμένες με τον αβιβλιογράφητο *Βίο Αισώπου / Πωρικολόγο* (Βενετία [Bortoli] 1742) και με την αβιβλιογράφητη *Βοσκοπούλα* (Βενετία [Σάρος] 1732) οι εξής εκδόσεις της Χάλλης: *Colloquium religiosissimum quod doctor telugicus cum quinque braminibus habet de Christo Salvatore Mundi* (Χάλλη 1747 [τελουγικά]), *Mores vitamque Christiano dignam delineantes regulae centum* (Χάλλη 1747 [τελουγικά]), ένας αβιβλιογράφητος *Πρόλογος περι άναγνώσεως τής 'Αγίας Γραφής*, αψμς' [= 1746], έκδοση της Typographia orientalis της Χάλλης²¹, καθώς και δυο άλλα ευσεβιστικά κείμενα στα τελουγικά, μεταφρασμένα από το Benjamin Schultze (*Via sive ordo salutis*, Halle 1746· *Catechismus telugicus minor*, Halle 1746).

Ας δούμε λοιπόν τα βιβλία, που έφεραν οι δυο συνεργάτες από τη Βενετία: Οι τόμοι δεν φέρουν κτητορικά σημειώματα. Ένα «W» στο εξώφυλλο του *Βίου Αισώπου* και της *Θυσίας του 'Αβραάμ* θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα βιβλία αυτά ανήκαν στην προσωπική συλλογή του Woltersdorf. Ο τόμος με ταξινομικό αριθμό 131 H 15, όπως και οι τίτλοι των κειμένων του Δαμασκηνού Στουδίτη και του Αλκινού στον τόμο 132 H 7, φέρουν ένα όμοιο, διπλό «WW», που δύσκολα ερμηνεύεται ως κτητορικό σημείωμα. Τα κείμενα, που έχουν συ-

21. Πρόκειται για επανέκδοση του *Προλόγου* του Johannes Heumann στη δίγλωσση (ελληνική-νεοελληνική) *Καινή Διαθήκη* της Χάλλης 1710· πβ. Legrand, *BH*, 18ος αι., A', σ. 92.

σταχωθεί στον τόμο 132 H 7, είναι αριθμημένα (B.1 - B.5). Οι τίτλοι που ανήκουν σ' αυτήν τη συλλογή είναι οι εξής (παραθέτω σε παρένθεση την αντίστοιχη αναγραφή στον *Catalogus Instituti Judaici*):

Τόμος 129 H 11 [αντιστοιχεί με τον τόμο *In Octavo 506 / Βίος Αεσποπυ του Φρυγιού / Venedig / 1742* στον *Catalogus Instituti Judaici*]:

- 1) *Βίος του Αισώπου / Πωρικολόγος*, Βενετία (Bortoli) 1742· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 4.
- 2) *Βοσκοπούλα*, Βενετία (Σάρος) 1732· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 2.

Τόμος 130 C 4 [αντιστοιχεί με τον τόμο *In Quarto 66./Ephraim des Syfers λογοι και παραινέσεις / Venedig / 1721* στον *Catalogus Instituti Judaici*]:

- 1) *Εφραίμ Σύρου, Λόγοι και παραινέσεις*, Βενετία (Bortoli) 1721.

Τόμος 131 F 14 [αντιστοιχεί με τον τόμο *In Octavo 394 / Psalterium graecum etc. / Venedig / 1750* στον *Catalogus Instituti Judaici*]:

- 1) *Ψαλτήριον*, Βενετία (Σάρος) 1750· δεν αναγράφεται στον Παπαδόπουλο· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 7.
- 2) *Είρηολόγιον*, Βενετία (Σάρος) 1740· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 197, αρ. 2650* και *EB*, Β': 221, αρ. 585*· πβ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 5 (σχετικά με το υποτιθέμενο *Είρηολόγιον*, Βενετία [Σάρος] 1744).
- 3) *Μερική διάγνωσις*, Βενετία (Σάρος) 1744· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 137, αρ. 1845*· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 5.
- 4) *Λεξικόν Τετραγλωσσον*, Βενετία (Bortoli) 1750· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 266, αρ. 3607.

Τόμος 131 H 15 [αντιστοιχεί με τον τόμο *In Duodecimo 118 / ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΘΟΛΟΓΙΚΑ / Venedig / 1740* στον *Catalogus Instituti Judaici*]:

- 1) *Ἄθανασίου τοῦ Μεγάλου, Ζητήματα διάφορα*, Βενετία (Bortoli) 1740· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 3.

Τόμος 132 H 7 [αντιστοιχεί με τον τόμο *In Octavo 425 / Η Θυσία του ΑΒΡΑΑΜ / Venedig / 1746* στον *Catalogus Instituti Judaici*]:

- 1) *Θυσία του Ἀβραάμ*, Βενετία (Bortoli) 1745· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 425, αρ. 5642*· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 6.
- 2) *Μερική διάγνωσις*, Βενετία (Σάρος) 1744· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 5.
- 3) *Ἀλκινού, Εἰσαγωγή*, Βενετία (Bortoli) 1748· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 21, αρ. 229.
- 4) *Ἀπόκοπος*, Βενετία (Σάρος) 1721· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 79, αρ. 1042.
- 5) *Βίος Δημητρίου*, Βενετία (Giuliani) 1682· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 365, αρ. 4894*· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 1.

Με βάση αυτούς τους τόμους καλύπτονται μερικά κενά της Ελληνικής Βιβλιογραφίας. Ο *Βίος Δημητρίου, τα Ζητήματα διάφορα και η Θυσία του Ἀβραάμ* στην Ελληνική Βιβλιογραφία να μεν ήταν γνωστά, δεν είχαν όμως περιγραφεί συστηματικά και δεν υπήρχαν γνωστά αντίτυπα των εκδόσεων αυτών. Ο επιλεκτικός κατάλογος των Σάρου / Bortoli στο παράρτημα της *Θυσίας του Ἀβραάμ* ήταν άγνωστος, αν και προκύπτουν λίγα μόνο καινούρια στοιχεία. Τελείως άγνωστες ήταν οι εκδόσεις του *Βίου Αἰσώπου* (με τον *Πωρικολόγο* στο παράρτημα) και της *Βοσκοπούλας*, δυο εκδόσεις που έρχονται να μειώ-

σουν το κενό στις σειρές εκδόσεων των δυο κειμένων²². Ο *Ἀπόκοπος* της έκδοσης του 1721 και ο *Βίος Δημητρίου* του 1682 αποδεικνύουν ότι οι δυο αυτές εκδόσεις κυκλοφορούσαν το 1750 ακόμα. Υποθέσεις, ότι στους καταλόγους των Σάρου / Bortoli γίνεται αναφορά σε νεώτερες, αβιβλιογράφητες εκδόσεις, δεν επιβεβαιώνονται²³. Στη Χάλλη υπάρχει και αντίτυπο της έκδοσης του *Εἰρημολογίου* του 1740, και τίθεται ερώτημα, γιατί το 1750 πουλιόνταν ακόμα αντίτυπα της έκδοσης του 1740, εφόσον για το 1744 έχει βιβλιογραφηθεί καινούρια έκδοση του Bortoli. Το αντίτυπο του 1740 της Χάλλης επιβάλλει την άποψη, ότι έκδοση του *Εἰρημολογίου* του 1744 δεν υπήρχε (πβ. τα όσα σημειώνω στο Παράρτημα Α', 5).

5. Ο επιλεκτικός κατάλογος του οίκου Σάρου / Bortoli του 1745

Στο παράρτημα της *Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ*, που κυκλοφόρησε το 1745 στη Βενετία, υπό το σήμα του Bortoli (βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 6), τυπώθηκε και ένας κατάλογος με μερικές εκδόσεις που τις διακινούσε ο Bortoli. Οι περισσότερες από τις εκδόσεις αυτές είχαν κυκλοφορήσει από τον οίκο Σάρου / Bortoli, άλλες ανήκαν σε παλιό στοκ του Giuliani. Επειδή είμαστε αρκετά καλά πληροφορημένοι για την ελληνική βιβλιοπαραγωγή στη Βενετία γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα, περιορίζομαι στα σχόλιά μου σε μια παραπομπή στον Παπαδόπουλο, *EB*, ή σε νεώτερη, εφόσον υπάρχει, σχετική βιβλιογραφία.

Βιβλία περιέργα ὁποῦ εὐρίσκονται εἰς τὴν Τυπογραφία τοῦ Ἀντωνίου Βόρτολι, εἰς Βενετίαν.

<i>Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης.</i>	Ριμάδα του Μεγαλέξανδρου, Βενετία (Σάρος) 1738. Παπαδόπουλος, <i>EB</i> , Α': 20, αρ. 215.
<i>Ἀπόκοπος.</i>	Μπεργαδῆ, <i>Ἀπόκοπος</i> , Βενετία (Σάρος) 1721.
<i>Βίος Δημητρίου Βασιλέως Μοσκόβιας.</i>	Ματθαίου Πολίτη, <i>Βίος Δημητρίου</i> , Βενετία (Giuliani) 1682.
<i>Βοσκοπούλα.</i>	<i>Βοσκοπούλα</i> , Βενετία (Σάρος) 1732. Ἐκδοση αβιβλιογράφητη· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 2.
<i>Γένος, Πέτρου τοῦ πρώτου Πατρὸς Πατριδὸς Αὐτοκράτορ. πάσης Ρωσσίας.</i>	Αθανασίου Σκιαδά, <i>Γένος, ἦθος, κίνδυνοι καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ Πρώτου, αὐτοκράτορος πάσης Ῥωσσίας</i> , Βενετία (Bortoli) 1737.
<i>Γαϊδάρου.</i>	<i>Γαδάρου, λίκου κι ἀλουποῦς διήγησις ὥραία</i> , Βενετία (Σάρος ἢ Bortoli) προ του 1721, δηλ. προ του 1713· Παπαδόπουλος, <i>EB</i> , Α': 175, αρ. 2333* και Μανού-

22. Τέτοια κενά υποθέτει ο Ηλιού, *Προσθήκες*: 203-204 (σχετικά με τη *Βοσκοπούλα*) και 219 (σχετικά με το *Βίο Αισώπου*).

23. Για το *Βίο Δημητρίου*: Ηλιού, *Προσθήκες*: 145 υποσ. 19. Πβ.: Μανούσκακας, *Κατάλογος 1712*: 215, 223· Πολίτης, *Βιβλιογραφικά*: 275. Για τον *Ἀπόκοπο*: Ηλιού, *Εκδόσεις*: 301 υποσ. 18.

- σακας, *Κατάλογος 1712*: 215, 223 (ή νεώτερη αβιβλιογράφητη έκδοση)²⁴.
- Διάγνωσης περί Φύσεως και ιδιομάτων Ζώων.*
Διδασκαλία Χριστιανική. Μερική διάγνωσης, Βενετία (Σάρος) 1744.
- Ερωτόκριτος.* Η παλαιότερη γνωστή έκδοση της *Διδασκαλίας χριστιανικής* στους Σάρο / Bortoli χρονολογείται το 1775²⁵.
- Ερωτόκριτος.* Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, Βενετία (Bortoli) 1737, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 235, αρ. 3181. Για την τρίτη, αβιβλιογράφητη έκδοση του *Ερωτόκριτου*, βλ. Ηλιού, *Εκδόσεις*: 302 υποσ. 29.
- Ερβαν` Διάλογοι.* *Διάλογος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Κέφρω μετὰ τινος Ἑβραίου, Ἑρβᾶν ὀνομαζομένου*, Βενετία (Σάρος) 1709 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 190, αρ. 2533). Ἐκδοση μεταξύ του 1709 και του 1747 (Βενετία [Bortoli]: Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 190, αρ. 2534) δεν είναι γνωστή.
- Ζητήματα Διάφορα Θεολογικά τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου.* Αθανασίου του Μεγάλου, *Ζητήματα διάφορα*, Βενετία (Bortoli) 1740· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 418, αρ. 5555*· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 3.
- Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.* *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, Βενετία (Bortoli) 1745· βλ. παρακάτω, Παράρτημα Α', 6.
- Ἱστορία Μωρέως.* Μάνθου Ιωάννου, *Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ σκλαβίας τοῦ Μωρέως*, Βενετία (Σάρος ἢ Bortoli) 1739· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 215, αρ. 2914*.
- Ἱστορία Γμπέριος.* *Ἱμπερίου ἱστορία*, Βενετία (Σάρος ἢ Bortoli), προ του 1721, δηλ. προ του 1713· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 159, αρ. 2127*, και Μανούσακας, *Κατάλογος 1712*: 216²⁶, ἢ νεώτερη αβιβλιογράφητη έκδοση.
- Ἱστορία Σωσάννης.* Μάρκου Δεφαράνα, *Ἱστορία ἐκ τῶν τοῦ Δανιὴλ περὶ τῆς Σωσάννης*, Βενετία (Σάρος) 1709· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 146, αρ. 1973.
- Ἱστορία Σκότζιας.* Ιακώβου Τριβόλη, *Ἱστορία τοῦ βασιλέως τῆς Σκότσιας*, Βενετία (Σάρος ἢ Bortoli), προ του 1721, δηλ. προ του 1713· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 432, αρ.

24. Τελευταία σωζόμενη έκδοση προ του 1745: Βενετία (Giuliani) 1682 (δεν περιλαμβάνεται στον Παπαδόπουλο). Αντίτυπο αυτής της έκδοσης υπάρχει στη βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου (ταξινόμικός αριθμός: 177 A 24).

25. Σχετικό λήμμα υπάρχει ήδη στους καταλόγους των Σάρο / Bortoli των χρόνων 1712 (Μανούσακας, *Κατάλογος 1712*: 215) και 1720 (Ηλιού, *Προσθήκες*: 146). Το ζητούμενο δεν περιλαμβάνεται στον Παπαδόπουλο, *EB*, Α'.

26. Τελευταία σωζόμενη έκδοση προ του 1745: Βενετία (Andrea Giuliani) 1683 [αβιβλιογράφητη Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, ταξινόμικός αριθμός: A 16 742, Exlibris: «Jo. Alberti Fabricii»]: ἡ αμέσως προηγούμενη: Βενετία (Andrea Giuliani) 1666, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 159, αρ. 2126* [αντίτυπο: Sächsische Landesbibliothek Dresden, ταξινόμικός αριθμός: Lit. Graec. B 5991].

- 5741*, και Μανούσακας, *Κατάλογος 1712*: 217, ή νεώτερη αβιβλιογράφητη έκδοση.
- Λιτή Ναυτική.* Διαμαντή Ρυσίου, *Λιτή ναυτική*, Βενετία (Bortoli) 1738· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 389, αρ. 5181.
- Λόγοι ψυχοφελείς εις τὸ Σωτήριον Πάθος.* Αθανασίου Βαρούχα, *Λόγοι ψυχοφελείς*, εδώ μάλλον η έκδοση Βενετία (Σάρος) 1738· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 72, αρ. 949, και *EB*, Β': 219, αρ. *581.
- Μῦθοι Αἰσώπου.* Αἰσώπου μῦθοι (μεταφραστής: Ιωάννης Πατούσας), Βενετία (Σάρος) 1690, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 7, αρ. 48*, ή νεώτερη, αβιβλιογράφητη έκδοση.
- Εὔτεροι Γραικολατίνοι.* Αἰσώπου μῦθοι. *Aesopi Phrygis fabulae*, Βενετία (Bortoli) 1727· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 7, αρ. 53, και *EB*, Β': αρ. 549.
- Μιχαήλ Βοεβόδας.* Σταυρίνου, *Ἀνθραγαθειῆς Μιχαήλ βοεβόδα*, Βενετία (Bortoli) 1742· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 406, αρ. 5407.
- Παίγνια τῆς φαντασίας.* Gian Francesco Loredano, *Παίγνια τῆς φαντασίας*, Βενετία (Σάρος) 1711· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 268, αρ. 3631.
- Πορτολάνος.* Πορτολάνος, Βενετία (Σάρος) 1729· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 371, αρ. 4963.
- Ὀκτώηχος.* Ὀκτώηχος, Βενετία (Σάρος) 1740 / 1745· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 335, αρ. 4505 / 4506.
- Ἐτέρα με Λεξικόν.* Ὀκτώηχος σύν τε λεξικῶ πασῶν τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων λέξεων, Βενετία (Σάρος) 1714· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 335, αρ. 4500.
- Πίστις.* Νεκταρίου Τέρπου, *Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις*, Βενετία (Σάρος), α' εκδ. 1732, (Bortoli), β' εκδ. 1733· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 417, αρ. 5547, 5548²⁷.
- Ρητορικὴ Σκούφου.* Φραγκίσκου Σκούφου, *Τέχνη ρητορικῆ*. Η νεώτερη γνωστὴ έκδοση αὐτοῦ του τίτλου: Βενετία (Borboni) 1681· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 398, αρ. 5291²⁸.
- Σύνοψις.* Σύνοψις, Βενετία (Σάρος) 1742· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 411, αρ. 5476.
- Συλλειτουργικόν.* Ἀκολουθία τοῦ ἀναγνώστου, Βενετία (Σάρος) 1744· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 9, αρ. 90.
- Στιχολογία.* Μικρὰ στιχολογία, Βενετία (Σάρος ή Bortoli) προ του 1721, δηλ. προ του 1713· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 318, αρ. 4298*, και Μανούσακας, *Κατάλογος*

27. Αναφέρεται ἤδη στον επιλεκτικό κατάλογο του 1730 (βλ. Λαδάς - Χατζηδήμος, *EB*, Α': 27). Υπάρχουν δύο εκδοχές για να εξηγήσει κανείς το δεδομένο αυτό: α) ότι κυκλοφοροῦσε έκδοση προ του 1732, ή β) ότι ο Bortoli περιέλαβε τον τίτλο στον κατάλογο, ενώ δεν είχε κυκλοφορήσει ακόμα.

28. Σχετικό λήμμα υπάρχει και στους επιλεκτικούς καταλόγους του 1730 (Λαδάς - Χατζηδήμος, *EB*, Α': 27), του 1740 (Λαδάς - Χατζηδήμος, *EB*, Α': 44) και του 1749 (Πολίτης, *Βιβλιογραφικά*: 279), όχι όμως στους νεώτερους δημοσιευμένους καταλόγους.

- 1712: 218, ή νεώτερη, αβιβλιογράφητη έκδοση. Η έκδοση του 1704, που περιγράφεται στον Παπαδόπουλο, *EB (1544-1863)*: 18, αρ. *16, κυκλοφόρησε από το Γλυκή.
- Σπανός.* Σπανός, Βενετία (Σάρος) 1700· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 403, αρ. 5350, ή νεώτερη, αβιβλιογράφητη έκδοση.
- Συντίπα, τοῦ φιλοσόφου.* *Μυθολογικὸν Συντίπα τοῦ φιλοσόφου*, Βενετία (Bortoli) 1744· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 322, αρ. 4352.
- Ταρίφα με ταῖς Πόσαις.* *Πρακτικὴ τῶν λογαριασμῶν*, Βενετία (Σάρος) 1708, ή νεώτερη, αβιβλιογράφητη έκδοση· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 373, αρ. 4997* και Παπαδόπουλος, *EB (1544-1863)*: 18, αρ. *17²⁹.
- Χρυσάνθου Διδαχαί.* Χρυσάνθου, Πατριάρχη Ιεροσολύμων, *Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας*, Βενετία (Σάρος) 1724, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 330, αρ. 4430, ή του ίδιου, *Ὁμιλῖαι ὀλίγαι ἐκ τῶν πολλῶν εὐρεθεῖσαι*, Βενετία (Σάρος) 1734, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 330, αρ. 4436.
- Ψαλτήριον.* *Ψαλτήριον*, Βενετία (Bortoli) 1743, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 96, αρ. 1278.
- Εὔτερον με Λεξικόν.* πβ. το *Ψαλτήριον σὺν λεξικοῖς δυοῖ*, Βενετία (Salicata) 1643 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 94, αρ. 1251) και τὸ *Λεξικὸν τῶν Ψαλμῶν*, Βενετία (Σάρος) 1712 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 266, αρ. 3605) καθώς και παρακάτω, Παράρτημα Β', 1 (έκδοση Ρώμης 1742).
- Εὔτερον ἐξηγητηκόν.* Θεοδωρήτου, Επισκόπου Κύρου, *Ψυχοσωτήριον Ψαλτήριον ἐξηγηθέν* (μεταφραστής: Αγάπιος Λάνδος)· Βενετία (Σάρος) 1698, Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 419, αρ. 5571, ή νεώτερη, αβιβλιογράφητη έκδοση.
- Ὠρολόγιον.* *Ὠρολόγιον*, Βενετία (Bortoli) 1744· Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 210, αρ. 2844.

Τα 38 λήμματα του επιλεκτικού κατάλογου αναφέρονται, λοιπόν, σε τίτλους των χρόνων μεταξύ 1681 και 1745. Η παλαιότερη έκδοση είναι η *Ρητορική* του Φραγκίσκου Σκούφου: να υποθέσει κανείς ότι ο Bortoli ανατύπωσε το έργο μεταξύ του 1720 και του 1730 (ο τίτλος αναγράφεται για πρώτη φορά σε κατάλογο του οίκου του 1730) ή ότι ο Bortoli βρήκε, στο ίδιο χρονικό διάστημα, ένα παλαιό στοκ και το διακινούσε; Στον κατάλογο του 1745 αναγράφονται 5 τίτλοι, που αναγράφονται ήδη στους καταλόγους του 1712 και του 1720 και πρέπει να αντιστοιχούν με αβιβλιογράφητες εκδόσεις (*Γαδάρου, λύκου κι ἄλουπουῶς διήγησις ὠραία, Διδασκαλία Χριστιανική, Ἱμπερίου ἱστορία*,

29. Πβ. σχετικά με το έργο αυτό: Τριαντάφυλλος Σιλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας και τῆς Τουρκοκρατίας και ἡ ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου*, Αθήνα 1990 [*Μνήμων*, Παράρτημα 5], σ. 25-27, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

Ιακώβου Τριβόλη, *Ίστορία τοῦ ρε τῆς Σκότσιας, Μικρὰ στιχολογία*): ὅσον ἀφορᾶ το *Γαδάρον, λύκον κι ἄλουποῦς διήγησις ὠραία* και το *Ἱμπερίου ἱστορία*, θα μπορούσε κανεὶς να υποθέσει ὅτι πρόκειται, ὅπως και στην περίπτωση του *Βίου Δημητρίου*, για παλαιὸ στοκ του Giuliani: σε ἀντίθεση με το *Βίο Δημητρίου*, ὁμως, τα κείμενα αὐτὰ ξανατυπώθηκαν πολλές φορές, γεγονός που επιβεβαιώνει την ἀποψη ὅτι πρόκειται για ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις.

Τα κριτήρια ἐπιλογῆς των τίτλων στους ἐπιλεκτικούς καταλόγους πρέπει κάποτε να γίνουν ἀντικείμενο μελέτης. Οι Σάρος / Bortoli το 1745 τύπωσαν δέκα και τον προηγούμενο χρόνο ἐννέα καινούριες ἐκδόσεις: ἀπὸ τις 19 συνολικά ἐκδόσεις του 1744/45 στον ἐπιλεκτικὸ κατάλογο του 1745 ἀναφέρονται μόνο οι ἑξί. Παράλληλα ἀναγράφονται μερικοί τίτλοι, ὅπως ο *Ἀπόκοπος* και ο *Βίος Δημητρίου*, που πουλιόντουσαν με δυσκολία. Οι ἐπιλεκτικοὶ κατάλογοι, λοιπόν, δὲν εἶχαν σκοπὸ μόνον να πληροφορήσουν για καινούριες ἐκδόσεις, ἀλλὰ και να προωθήσουν την πώληση («δύσκολων») παλαιῶν τίτλων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

Προσθήκες και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία

1

ΒΙ'ΟΣ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ· / ΒΑΣΙΛΕ'ΩΣ / ΜΟΣΧΟΒΙ'ΑΣ. / Σαντομήρου Βοϊβόντου [sic], και ἀρχόν- / των τῆς Λεχίας: - / [τυπογραφικὸ σῆμα] / ΕΝΕΤΙ'ΗΣΙΝ, .αχπβ'. / Παρὰ Ἀ'νδρέα τῷ Γουλιανῷ.

16° (15,5 εκ.) – 32 σ. (τελευταίον φύλλον λευκόν) – Α¹⁶.

Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek· ταξινόμικός ἀριθμός: 132 Η 7. Συσταχωμένο με: *Θυσία του Αβραάμ*, Βενετία (Bortoli) 1745· *Δαμασκηνῶ Στουδίτη, Μερικὴ διάγνωσις*, Βενετία (Σάρος) 1744· *Ἀλκινόου, Εἰσαγωγή τῶν δογμάτων Πλάτωνος*, Βενετία (Bortoli) 1748· *Ἀπόκοπος*, Βενετία (Σάρος) 1721. ~ Παπαδόπουλος, *ΕΒ*, Α': 365, ἀρ. 4894*. Η ἐκδοση χωρὶς συστηματικὴ περιγραφή στον Παπαδόπουλο-Βρετό, Β': 37, και ἐκτοτε λαθάνει. Ο Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs au XVIIe siècle*, τ. Β', Παρίσι 1894, σ. 411, την ἀναγράφει με βᾶση τον Παπαδόπουλο-Βρετό.

2

Η' / ΒΟΣΚΟΠΟΥ'ΛΑ / Η' εὐμορφη ὀνομασμένη, / Εἰς τύπον, κ' εἰς φανέρωσιν πάλιν / μεταβαλμένη. / [τυπογραφικὸ σῆμα: N.S.] / Ε'ΝΕΤΙ'ΗΣΙ, 1732./ Παρὰ Νικολάω τῷ Σάρω. .αψλβ'. / Con Licenza de' Superiori.

12° (13,5 εκ.) – 24 σ. – Α¹².

Το καθ' ἑαυτὸ κείμενο στις σ. 3-20 («Τέλος τῆς Βοσκοπούλας»). Σ. 22: *Επίλογος του Νικολάου Δρυμητικού* («Τέλος»). Το τελευταίον φύλλον λευκόν. ~ Franckesche Stiftungen zu

Halle an der Saale / Hauptbibliothek· ταξινομικός αριθμός: 129 H 11. Συσταχωμένο με: *Βίος Αισώπου*, Βενετία (Bortoli) 1742. Δυο εκδόσεις της Χάλλης του 1747 (στα τελουγικά· μεταφραστής: Benjamin Schultze). [Johannes Heumann], *Πρόλογος περί τῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, χ.τ. [Χάλλη, Tyrographia orientalis], 1746. Δυο εκδόσεις της Χάλλης του 1746 (στα τελουγικά· μεταφραστής: Benjamin Schultze). ~ Στη Hauptbibliothek υπάρχει και ἄλλη αβιβλιογράφητη ἔκδοση της *Βοσκοπούλας*: Βενετία (Giuliani) 1682 (ταξινομικός αριθμός: 177 A 24). Αντίτυπο ἄλλης αβιβλιογράφητης ἔκδοσης υπάρχει στη Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg: *Βοσκοπούλα*, Βενετία (Σάρος) 1708 (ταξινομικός αριθμός: A 3870)· ἀνήκει στη συλλογή του Johann Albert Fabricius. Αντίτυπο της ἴδιας ἔκδοσης βρισκόταν στην Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (ταξινομικός αριθμός: 8° Poet. graec. rec. 840) και σήμερα λανθάνει³⁰. Το κενό στη σειρά εκδόσεων αὐτοῦ του κειμένου (Ηλιού, *Προσθήκες*: 203-204) μειώνεται λοιπὸν σημαντικὰ: ἡ ἔκδοση του 1682 ταιριάζει στο κενὸ ἀνάμεσα στις εκδόσεις του 1666 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 104, αρ. 1409*) και του 1699 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 105, αρ. 1410), οι εκδόσεις του 1708 και του 1732 ταιριάζουν στο κενὸ ἀνάμεσα στις εκδόσεις του 1699 και του 1752 (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 105, αρ. 1411*).

3

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΨΟΡΑ / ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ' / ΚΑΤ' ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΙΝ / Συναθροισμένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου, / και ἀπὸ ἄλλους Πατέρας, / και ἐξηγημένα εἰς ἅ- / πλῆν φράσιν με / περιφρασιν. / Ε'ΝΕΤΙΗ'ΣΙ (sic) / Παρὰ Ἀντωνίω τῷ Βόρτολι. / αψμ'. 1740. / Con Licenza, de' Superiori.

8° (10,8 εκ.) – 160 σ. – Α⁸-Κ⁸.

Ξυλογραφίες στις σ. 2 [Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ] και 154 [Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ]. Σ. 146: *Διὰ τὰ φυτεῦσες κάθε λογῆς δένδρον χωρὶς κόπον*. Σ. 150-152: *Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀντιχρίστου*. Σ. 153: λευκή. Σ. 155-160: *Ἕγμος κατὰ ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν ὑπεραγίαν δέσποιναν Θεοτόκον*. Σ. 160: *Τέλος. Καὶ τῶ ἐν Τριάδι μόνῳ Θεῷ χάρις*. ~ Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek· ταξινομικός αριθμός: 131 H 15. ~ Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 418, αρ. 5555*. Ἡ ἔκδοση ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τον Ν.-Α. Gheorghiu, *Gri-gorie al Sidei*, Παρίσι 1953, σ. 106, αρ. 51 (παραπομπὴ σύμφωνα με τον Ηλιού, *Προσθήκες*: 161) και θεωρεῖται λανθάνουσα.

4

ΒΙ'ΟΣ, / Α'ΙΣΩ'ΠΟΥ / ΤΟΥ ΦΡΥΓΓ'ΟΥ, / Νεωστὶ μετατυπωθεὶς εἰς κοινὴν / γλῶσσαν / [Holzschnitt: ESOPO] / Ε'ΝΕΤΙ'ΗΣΙΝ. 1742. / Παρὰ Ἀντωνίω τῷ Βορτόλι. / Con Licenza de' Superiori.

12° (15 cm) – 96 S. – Α¹²-D¹².

Το κείμενο του *Βίου Αισώπου* ως τη σ. 92. Σ. 93-96: *Ὄνομασία με συντομίαν ὥραιαν ὄλων τῶν ὁπωρῶν*. ~ Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek· ταξινομικός αριθμός: 129 H 11. Συσταχωμένο με: *Βοσκοπούλα*, Βενετία (Σάρος) 1732. Δυο εκδόσεις της Χάλλης του 1747 (στα τελουγικά· μεταφραστής: Benjamin Schultze). [Jo-

30. Πληροφορία της βιβλιοθήκης του Göttingen.

hannes Heumann], *Πρόλογος περί τῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, χ.τ. [Χάλλη, Typographia orientalis], 1746. Δυο εκδόσεις της Χάλλης του 1746 (στα τελουγικά· μεταφραστής: Benjamin Schultze). ~ Το κείμενο του *Πωροκιλόγον*, που εμπεριέχεται στην έκδοση του 1742, όπως και στις υπόλοιπες εκδόσεις του *Βίου Αισώπου*, έχει χρησιμοποιηθεί από το αντίτυπο της Χάλλης από τη Helma Winterwerb, *Porikologos*, Köln 1992 [Neograeca Medii Aevi, 7]· βλ. σ. 115-116 για τη συνύπαρξη των κειμένων του *Βίου Αισώπου* και του *Πωροκιλόγον* στις εκδόσεις της Βενετίας και σ. 116-117 σχετικά με την έκδοση του 1742. ~ Το έντυπο του 1742 μειώνει το κενό ανάμεσα στην *editio princeps* (Βενετία [Giuliani] 1644· Παπαδόπουλος, *EB*, A': 101, αρ. 1358*) και τη δεύτερη ως τώρα γνωστή έκδοση (Βενετία [Bortoli] 1775· Παπαδόπουλος, *EB*, A': 101, αρ. 1360) κατά 33 χρόνια. Το desideratum Παπαδόπουλος, *EB*, A': 101, αρ. 1359* (προ του 1721), μπορεί με βάση τις έρευνες του Γιώργου Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεία για ελληνικά έντυπα του 18. αιώνα. Ενδείξεις του Βενετικού αρχαιακού υλικού», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολῆς του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 22 (1984) 238 και υποσ. 20 — άδεια για εκτύπωση μιας έκδοσης του *Βίου Αισώπου* στον οίκο Σάρου / Bortoli — και του Μανούσακα, *Κατάλογος 1712*: 215 (ο τίτλος αναγράφεται στον κατάλογο του 1712) να εντοπιστεί στο χρονικό διάστημα από το Σεπτέμβριο του 1711 ως το Δεκέμβριο του 1712 (ή, more veneto, το Φεβρουάριο του 1713), εκτός εάν υποθέσουμε, ότι οι ενδείξεις αυτές αφορούν διαφορετικές εκδόσεις. Αν λάβει κανείς υπόψη του ότι στον κατάλογο του οίκου Σάρου / Bortoli του έτους 1712 αναγράφονται αρκετά από τα δημόδη αφηγηματικά έργα, που είχαν κυκλοφορήσει στα χρόνια 1681 ως 1683 στο Giuliani, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι υπάρχει αβιβλιογράφητη έκδοση του Giuliani, ± 1682. Ο Ηλιού, *Προσθήκες*: 219 γράφει σχετικά με το *Βίο Αισώπου*: «Πρέπει να υπάρχουν και προγενέστερες εκδόσεις που λανθάνουν ακόμα αφού τὸ βιβλίο ἀναγράφεται στους καταλόγους τοῦ Bortoli τοῦ 1720, 1746, 1752, 1760 καὶ 1765».

5

ΜΕΡΙΚΗ' / ΔΙΑΓΝΩΣΙΣ / Ε'Κ ΤΩ'Ν ΠΑΛΑΙΩ'Ν / ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ /
Περὶ φύσεως, καὶ ἰδιωμάτων τινῶν Ζώων, / συναθροισθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν Α'ρ-
χιερεῦσι / Λογιωτάτου, Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου. / Καὶ τῶρα πάλιν μὲ πολ-
λὴν ἐπιμέ- / λειαν διορθωμένη. (Καὶ) μετα- / τυπωμένη. / [τυπογραφικὸ σῆμα:
N.S.] / Ε'ΝΕΤΙ'ΗΣΙΝ, αψμδ'. / Παρὰ Νικολάω τῷ Σάρω. 1744. / CON LI-
CENZA DE' SUPERIORI.

8° (17 εκ.) — 80 σ. — A⁸-E⁸ (σ. 7: E 4 = A 4)

Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek, 2 αντίτυπα: α) ταξινόμικός αριθμός: 132 H 7. Συσταχωμένο με: *Θυσία του Ἀβραάμ*, Βενετία (Bortoli) 1745. Ἄλκινδου, *Εἰσαγωγή τῶν δογμάτων Πλάτωνος*, Βενετία (Bortoli) 1748. Ἀπόκοπος, Βενετία (Σάρος) 1721. *Βίος Δημητρίου*, Βενετία (Andrea Giuliani) 1682· β) ταξινόμικός αριθμός: 131 F 14. Συσταχωμένο με: *Ψαλτήριον*, Βενετία (Σάρος) 1750. *Εἰρημολόγιον*, Βενετία (Σάρος) 1740. *Λεξικὸν Τετραγλωσσον*, Βενετία (Bortoli) 1750. ~ Παπαδόπουλος, *EB*, A': 137, αρ. 1845*. Η έκδοση της *Μερικῆς διάγνωσης* βιβλιογραφείται στους Λαδά-Χατζηδημό, *EB*, A': 55, αρ. 40, ἀπὸ λειψὸ ἀντίτυπο. Ο Παπαδόπουλος (δ.π.) αναγράφει ἄλλο ἀντίτυπο στη Biblioteca Vallicelliana, ταξινόμικός αριθμός: VI.6.E. 31 (2). Ἄλλα ἀντίτυπα: Ἀχιλλέας Λαζάρου, *Κατάλογος ἐντύπων βιβλιοθήκης Ὀλυμπιώτισσης*, Ἀθήνα, 1964, σ. 81 (αρ. 189). ~ Οι δυο ιεραπόστολοι της Χάλλης φαίνεται να αγόρασαν ἓνα αὐτοτελές ἀντίτυπο (α) καὶ ἓνα δεύτερο, που κυκλοφοροῦσε συσταχωμένο με τὸ *Εἰρημολόγιο* του 1740 (β). Ἐτσι

εξηγούνται τα δυο όμοια αντίτυπα στη Hauptbibliothek. Τίθεται όμως το ερώτημα, γιατί το 1750 κυκλοφορούσαν ακόμα αντίτυπα του *Εἰρηολογίου* του 1740, εφόσον έχει βιβλιογραφηθεί έκδοση του 1744 υπό το σήμα του Σάρου (Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 197, αρ. 2652). Το βιβλιογραφικό λήμμα στον Παπαδόπουλο βασίζεται στους Λαδά-Χατζηδήμο (*EB*, Α': 55, αρ. 39). Οι Λαδάς-Χατζηδήμος ανασυνθέτουν την έκδοση με βάση τον κατάλογο εντύπων της Μονής Ολυμπιώτισσας (ό.π.), όπου γίνεται κάποια σύγκριση ανάμεσα στο *Ειρηολόγιο* και τη συσταχωμένη *Μερικὴ διάγνωσι*. «Είναι φανερό (ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων) πὼς τὸ ἀντίτυπο ποὺ περιγράφεται στὸν Κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης Ὁλυμπιωτίσσης δὲν εἶχε τίτλο καὶ ἔτσι καταχωρήθηκε μὲ τὸν τίτλο τῆς συνδεμένης «Μερικῆς Διάγνωσης», γράφουν οι Λαδάς-Χατζηδήμος. Με βάση το *Εἰρηολόγιο* του 1740 της Χάλλης θεωρώ, ὅτι ἡ έκδοση *Εἰρηολογίου* του ἔτους 1744 δὲν ὑπάρχει καὶ ὅτι το λήμμα αρ. 2652 του Παπαδόπουλου, *EB*, Α' πρέπει να διαγραφεί. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι ἡ *Μερικὴ διάγνωσι* του 1744 τυπώθηκε ἀσχετῶς ἀπὸ ὑποτιθέμενο ἀντίστοιχο *Ειρηολόγιο* του ἴδιου ἔτους: ἡ έκδοση του 1744 ἔχει αὐτοτελὴ σελιδαρίθμηση ([1-2] 3-80) καὶ δὲν ἀναγράφεται στὸν πίνακα περιεχομένων του *Εἰρηολογίου* του 1740. Παλαιότερες ἐκδόσεις (Βενετία, [Giuliani] 1639, 1643, 1682) ἢ δε φέρουν καθόλου σελιδαρίθμηση ἢ ἔχουν τυπωθεὶ ἐξ ἀρχῆς ὡς συνέχεια του ἀντίστοιχου *Ειρηολογίου*. Ἡ *Μερικὴ διάγνωσι* του 1695 (Βενετία [Γλυκῆς]), λ.χ., ἀναγράφεται στὸν πίνακα περιεχομένων του ἀντίστοιχου *Ειρηολογίου* καὶ παροσιάζει ἐνιαίᾳ μ' αὐτὸ σελιδαρίθμηση (σ. 231-311).

6

Η' ΘΥΣΙΑ / ΤΟΥ' Α'ΒΡΑΑ'Μ / Γ'ΣΤΟΡΙΑ ΨΥΧΩΦΕΛΕΣΤΑ'ΤΗ, / Εὐ-
γαλμένη ἀπὸ τὴν Α'γίαν Γρα- / φήν, Συνθεμένη παλαιὰ διὰ / Στίχων ἀπλῶν, /
Καὶ τῶρα πάλιν εἰς χάριν τῶν Εὐσεβῶν, / Καὶ Φιλαρέτων μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν
διορ- / θωμένη, καὶ μετατυπωμένη. / [τυπογραφικὸ σήμα: ABBA]. / Ε'ΝΕ-
ΤΙ'ΗΣΙΝ, ρψμε'. / Εἰς (τὴν) Τυπογραφίαν Α'ντωνίου τοῦ Βόρτολι. / CON
LICENZA DE' SUPERIORI.

8° (17 εκ.) - 56 σ. - Α⁸-Β⁸, C¹².

Το τυπωμένο κείμενο τελειώνει στη σ. 55 («ΤΕ'ΛΟΣ.»). Στη σ. 56 ακολουθεῖ ο επιλεκτικός κατάλογος των Σάρου / Bortoli, που εκδίδεται πιο πάνω. ~ Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek' ταξινομικός αριθμός: 132 H 7. Συσταχωμένο με: Δαμασκηνὸ Στουδίτη, *Μερικὴ διάγνωσι*, Βενετία (Σάρος) 1744. Ἀλκινόου, *Εἰσαγωγή τῶν δογμάτων Πλάτωνος*, Βενετία (Bortoli) 1748. Ἀπόκοπος, Βενετία (Σάρος) 1721. *Βίος Δημητρίου*, Βενετία (Andrea Giuliani) 1682. ~ Παπαδόπουλος, *EB*, Α': 425, αρ. 5642*. Ἡ έκδοση ἀναγράφεται στὸν Παπαδόπουλο-Βρετό, Β', 51. Δὲν ἔχει βιβλιογραφηθεῖ συστηματικὰ καὶ σωζόμενο ἀντίτυπο δὲν εἶναι γνωστὸ. Ο Legrand, *BH*, *18ος αι.*, Α': 336, παρὰπέμπει στὸν Παπαδόπουλο-Βρετό.

7

ΨΑΛΤΗ'ΡΙΟΝ / ΔΑΒΙ'Δ / ΤΟΥ' ΠΡΟΦΗ'ΤΟΥ, / ΚΑΙ' ΒΑΣΙΛΕ'ΩΣ, /
Νεωστὶ μετατυπωθὲν, καὶ μετ' ἐπιμελείας / διορθωθὲν. / [Ξυλογραφία, 5,5×7
εκ.: Δαβίδ' με στρογγυλὸ τυπογραφικὸ σήμα, διάμετρος περίπου 1,5 εκ.: Ν.Σ.] /
Ε'ΝΕΤΙ'Η,ΣΙΝ, ρψν'. / Παρὰ Νικολάω τῷ Σάρω. 1750. / CON LICENZA
DE' SUPERIORI.

8° (16,5 εκ.) - 184 σ. - Α⁸-L⁸, M⁴.

Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek· ταξινομικός αριθμός: 131 F 14. Συσταχωμένο με: *Εἰρηολόγιον*, Βενετία (Σάρος) 1740. *Μερικὴ Διάγνωσις*, Βενετία (Σάρος) 1744. *Λεξικὸν Τετραγλωσσον*, Βενετία (Bortoli) 1750.

8

ΛΑΒΙΑ ΣΑΜΟΥΗΛ ΜΑΔΑΪ / Τοῦ Ὑψηλοτάτου τῆς Κωθενίας Ἄρχοντος / Βουλευτοῦ Ἀυλικοῦ καὶ Ἀρχιάτρου καὶ / τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἱατροῦ / ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΔΙΗΓΗΣΙΣ / περὶ / *ΦΑΡΜΑΚΩΝ* / ΤΙΝΩΝ ΕΥΔΟΚΙΜΩΝ / Τῶν / *ΕΝ ΑΛΛΗ ΤΗΣ ΣΑΞΟΝΙΑΣ* / Ἐν Τῷ ὈΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙῶ / Διαπωλουμένων / οἷς / κατὰ πολλὴν πείραν / Ὅου μόνον νόσοι ἀσθενεῖς ἀλλὰ καὶ ἰσχυραὶ / Σὺν Θεῷ ἐντυχῶς θεραπεύονται. / Ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν / Μετέφρασεν / *ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΜΑΪΗΡ* / Τῆς Φιλοσοφίας Διδάσκαλος. / [διπλὴ γραμμὴ] / *ΕΝ ΑΛΛΗ* / Ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ / Ἐν ἔτει 1752.

8° - 170 σ. ([1-3] 4-28, [1-] 2-116, [117-142]) - α⁴-γ⁴, δ², Α⁴-Π⁴, Ρ³, Σ⁴.

Η σελίδα τίτλου σε δίχρωμη (μαύρη και κόκκινη) εκτύπωση (τα κόκκινα γράμματα αποδίδονται στην παραπάνω περιγραφή με πλάγια στοιχεία). Πρόκειται για την ελληνική μετάφραση του βιβλίου του David Samuel von Madai, *Kurtze Nachricht / von dem / Nutzen und Gebrauch / einiger bewährten / Medicamenten, / Welche zu Halle im Magdeburgischen / in dem Wäisenhause / dispensiret werden, / Und womit / vermöge langer Erfahrung / nicht nur geringe, sondern auch schwere / Kranckheiten unter göttlichem Segen / glücklich können curiret werden, / herausgegeben / von / D. David Samuel Madai, / Hochfürstl. Anhalt = Cöthenschen Hof = Rath und Leib = Medico, / auch Practico bey dem Wäisenhause zu Halle. / Halle, / zu finden bey der Medicamenten=Expedition / im Wäisenhause*, που κυκλοφόρησε στη Χάλλη σε πολλές εκδόσεις (1η εκδ.: 1746 [χρησιμοποίησα το αντίτυπο της Universitätsbibliothek Rostock, με ταξινομικό αριθμό Mg 4045]· 5. εκδ.: 1764· 7. εκδ.: 1779). ~ Η ελληνική μετάφραση του August Gottlieb Maier ξανατυπώθηκε στη Χάλλη το 1842: Δαβίδ Σαμουήλ Μάδαϊ, *Σύντομος διήγησις περὶ Φαρμάκων τινῶν εὐδοκίμων τῶν ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξονίας ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ διαπωλουμένων...* (ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μετέφρασεν Αὐγουστος Θεόφιλος Μαίηρ τῆς φιλοσοφίας διδάσκαλος), Ἐν Ἄλλῃ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ ἐν ἔτει 1842 [αντίτυπο: Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek, ταξινομικός αριθμός: 115 M 3]. ~ Το περιεχόμενο της ελληνικῆς ἐκδόσεως του 1752 (παραθέτω σε αγκυλωτὴ παρένθεση τα ἀντίστοιχα κεφάλαια της γερμανικῆς ἐκδόσεως του 1746): *Πρόλογος* (*[1]-26) [*Vorbericht / an den geneigten Leser.* ([3]-28), *Σύνοψις* (*27-28), *Περὶ τῆς Ἐνεργείας καὶ Χρήσεως / Τῶν ΦΑΡΜΑΚῶΝ* / *Σύντομος Λόγος.* ([1]-63) [*Kurtzer Unterricht / so [sic] der / Wirkung und dem Gebrauch / der Medicamenten.* ([29]-96)] *Ἐπίλογος / Περὶ Ἄλλων Τινῶν ΦΑΡΜΑΚῶΝ ἘΥΧΡΗΣΤῶΝ.* ([64]-72) [*Anhang / Von / Einnigen andern dienlichen / Medicamenten.* ([97]-106)], *ΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΣ / περὶ ΚΟΝΕΩΣ ΗΛΙΑΚΗΣ, καὶ τῆς ἈΥΤΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ...* ([73]-98) [*Kurtze Nachricht / von einem / PULVERE / SOLARI, / WIE es / ... / bisher... gebraucht / worden.* ([107]-136)], *ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ ΤΡΙΠΛΟῦΝ / περὶ τῆς ΧΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΩΣ τῆς Διαφορητικῆς / ΕΣΣΕΝΤΙΑΣ / ἈΛΙΝΗΣ, / τῆς ΕΣΣΕΝΤΙΑΣ / ΚΟΡΑΛΛΙΝΗΣ, / καὶ Ἀκινδύων τινῶν καὶ Ταχείας / ΤΟΥ ΤΡΟΤΑΙΟΥ / κατὰ τὸν / περὶ ΠΥΡΕΤῶΝ ΚΡΥΜΩΔῶΝ / Λόγον / ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ.* ([99]-116) [*Zugabe / Von dem / Nutzen und Gebrauch*

/ der resoluirenden / Saltzinctur / und der / TINCTURAE / CORRALINAE. ([137]-144)], ΕΛΕΓΧΟΣ / τῶν / ἈΞΙΟΜΝΗΜONEYΤΩΝ / ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ / , Μάλιστα / ΤΩΝ ΝΟΣΩΝ. ([117]-[144]). [Register / Der / vornehmsten Sachen, / so in diesem Tractätlein / zu finden. ([145]-[160]). Διορθωτέα ([142]). ~ Αναλυτικά, σχολιάζονται τα εξής φάρμακα: Εσσέντια γλυκεία ([1]-14) [Essentia dulcis ([29]-43)]· Εσσέντια πικρά (15-18) [Essentia amara (44-47)]· Εσσέντια ανθυποχονδριακή ή αναστομωτήριοις τοῦ σπληνός (19-24) [Essentia antihypochondriaca oder miltzeröffnende Essentz (48-54)]· Σφαιρία πολύχρηστα (25-39) [Pilulae polychrestae (55-71)]· Σφαιρία καθαρτικά (40) [Pilulae purgantes (72)]· Σφαιρία αντιστυπτικά (41-44) [Pilulae contra obstructiones (73-76)]· Κόνις Βεζοαρδική (45-47) [Pulvis Bezoardicus (77-80)]· Κόνις προς δομύτητα (48-49) [Pulvis contra Acredinem, oder Pulver wieder die Schärfe (81-82)]· Κόνις αντισπασμοτική (50-55) [Pulvis antispasmodicus (83-88)]· Κόνις βιωτική (56-59) [Pulvis vitalis (89-92)]· Βάλσαμος κεφαλιχο-στομαχικο-νευρώδης, ή τονικόν (60-63) [Balsamus cephalico-stomachico-nervinus, oder Haupt=Magen= und Glieder=Balsam (93-96)]· Κόνις μέλαινα (65-66) [Pulvis niger, oder das schwarze Pulver (99-100)]· Κόνις κατωτερική (67-70) [Pulvis laxans (101-104)]· Ἐκλειγμα αντιφθισικό (71-72) [Electuarium antiphthisicum (105-106)]· Κόνις ηλιακή ([73]-98) [Pulvis solaris ([107]-136)]· Εσσέντια αλίνη ([102]-105) [Saltzinctur ([138]-142)]· Εσσέντια κοραλλινή (106-108) [Tinctura corallina (143-144)]· το τρίτο επίπετρο (109-116) αποτελεί προσθήκη σε σχέση με τη γερμανική έκδοση του 1746. ~ Αντίτυπα: Η παραπάνω περιγραφή έγινε με βάση το αντίτυπο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης (θυρίς: ΚΖ, αριθ. 10· βλ. Νικόλαος Π. Δελιαλής, Κατάλογος εντύπων Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης. Μέρος πρώτον. I. Ἐντυπα εκδόσεων 1494-1832 πλην των ξενογλώσσων, Θεσσαλονίκη 1948· [Δημοσιεύματα Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1], σ. 142, αρ. 545). Τα απαραίτητα στοιχεία μου τα προσκόμισε ο κ. Βασίλης Σαμπανόπουλος, τον οποίον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Ἄλλο αντίτυπο: Universitätsbibliothek Rostock, Mg 4044. ~ Το βιβλίο αυτό συνόδευε μια φαρμακοθήκη που παρήγαγε το Φαρμακείο του Ορφανοτροφείου. Η ελληνική μετάφραση έγινε «αίτησαντος και παραινέσαντος τοῦ Ἐντιμοτάτου Κυρίου Ἰωάννου Δημητρίου τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρου Ἐνδοξοτάτου ἐν τῇ Ἐρμανουπόλει τῆς Τρανσυλβανίας»³¹. Πληροφορίες για τη διακίνηση των φαρμάκων του Ορφανοτροφείου προκύπτουν από τους προλόγους του βιβλίου του Madai στις αλληλοδιαδοχικές εκδόσεις και μεταφράσεις καθώς και από ένθετα φύλλα που προστέθηκαν κατά καιρούς σε προϋπάρχουσες εκδόσεις. ~ Η μετάφραση του 1752 είναι γραμμένη στα λόγια Ελληνικά. Το 1756 έγινε, από τον Ιωάννη Αδάμη, δεύτερη μετάφραση, αυτή τη φορά στα δημώδη Ελληνικά της εποχής: «(φύλλο c4): Μετά δὲ τούτους τοὺς προνομιασθέντας [δηλ. Christian Sigismund Richter και Christian Friederich Richter], ὁ συγγενής και διάδοχος αὐτῶν Ἐξοχώτατος, ὀνόματι κὺρ Σαμουήλ Μαδαὶ καλούμενος, και τὴν σήμερον Θεοῦ εὐδοκίᾳ Ἐπιτηρητῆς και Προστάτης (1772: ἐν τοῖς Ἐπιτηρηταῖς και Προστάταις) τοῦ ἐκείσε ἐν τῇ Χάλλῃ Ὁρφανοτροφείου, ὁ και ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν προειρημένων, τῇ ἰδίᾳ χειρὶ, τὰ ἄνωθεν Ἱατρικὰ προχειρισάμενος και παρασκευάσας, περίσιν πρὸς τὴν πολλὴν αἴτησιν τοῦ Ἐντιμοτάτου κὺρ Ἰωάννου Δημητρίου Πραγματευτοῦ Γραῖκου, ἐν Συμπινίῳ τῆς Τρανσυλβανίας διάγοντος (περίσιν ... διάγοντος: λείπει στην έκδοση του 1772), τοιαύτην Ἐρμηνείαν ἐπαραστάθηκεν ὕστερον και τὴν ἐτύπωσεν εἰς

31. Για τους Ἑλληνες ἐμπορους του Sibiu βλ. Nestor Camariano, «L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu», *Balkanica* 6 (1943) 201-241, ὅπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τον Ιωάννη Αδάμη βλ. Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie*, Θεσσαλονίκη 1989 [Institute for Balkan Studies, 205], σ. 82-87.

τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Διάλεκτον, ὅπου δὲν τὴν γροικοῦν ὅλοι, μὲ τὸ νὰ εἶναι δυσκολονόητος, νῦν δὲ ἡ Ἐξοχότης αὐτοῦ, διὰ παραίνεσεως ἰδίας τοῦ Γενναιοτάτου Συννεμπόρου πάλιν Γραΐκου κῆρ Ζαφειράκη Δημητρίου (διὰ παραίνεσεως ... κῆρ Ζαφειράκη Δημητρίου: λείπει στην έκδοση του 1772), τὴν ἔδωσεν εἰς τύπον, νεωστὶ ἐξηγημένην, ὡς ἔτυχε, παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου, εἰς ἀπλὴν ῥωμαϊκὴν (ῥωμαϊκὴν 1772) φράσιν, ἣ τινι χρῶνται οἱ σημερινοὶ Γραΐκοι, διὰ πρόχειρον τῶν ἐντυγχανόντων κατάληψιν τε καὶ ὠφέλειαν.» (χρησιμοποίησα τα αντίτυπα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης). Στο αντίτυπο της έκδοσης του 1772 της Γενναδείου βρίσκεται επικολημένο το εἶδος AVERTISSEMENT: «Nachdem der Herr Hofrath, D. David Samuel von Madai im Jahr 1780 selig verstorben, und von Seiten des Waisenhauses die Aufsicht über das Arzeneyenwesen desselben Sohn, Herrn Hofrath D. Carl August von Madai anvertrauet worden; so hat man die Herren Correspondenten hiermit ersuchen wollen, wenn Sie einige Medicamente von hiesigem Waisenhause zu verschreiben beliebten, sich folgender Adressen, entweder an gedachten Herrn Hofrath, oder aber an die Medicamentenexpedition des hiesigen Waisenhauses zu bedienen: A Monsieur, Monsieur le Docteur de Madai, Conseiller de la Cour de S.A.S. le Prince d'Anhalt Coethen à Halle en Saxe. auf dem Waisenhause abzugeben. Oder: An die Medicamentenexpedition des Waisenhauses zu Halle in Sachsen. auf dem Waisenhause abzugeben. N.B. Alle vorgeblich Hallische Waisenhausmedicamente, die von Räs-trägern, Hausirern und Märkte beziehenden Arzeneykrämern verkauft werden, sind für falsch und nachgepfuscht zu halten». ~ Οι εκδόσεις του 1756 καθώς και του 1772 έγιναν δεκτές στην *Bibliographie hellénique* του Legrand, *BH*, 18ος αι., Α': 463-464, αρ. 491* (= Παπαδόπουλος *EB*, Α': 271, αρ. 3668) και Legrand, *BH*, 18ος αι., Β': 161-162, αρ. 772 (= Παπαδόπουλος *EB*, Α': 271, αρ. 3669). Την έκδοση του 1752 την αναφέρει ο Γιάννης Καραάς, *Οι θετικές-φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1977, σ. 81 και 102, χωρίς ωστόσο να επισημάνει αντίτυπο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

Ζητούμενα της Ελληνικής Βιβλιογραφίας

1. Ψαλτήριον τῷ Δαβίδ σὺν λεξικοῖς δυσί, γραμματικῶ καὶ ἱστορικῶ, Ρώμη 1742.
2. Ἐξήγησις τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ἁγίου Μάρκου (Βενετία [Σάρος ἢ Bortoli]);.
3. Κατάλογος, Σάρος / Bortoli, Βενετία 1750.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Aring, *Christen und Juden* = Paul Gerhard Aring, *Christen und Juden heute - und die «Judenmission»?*, β' έκδ., Frankfurt / M. 1989.
- Catalogus Instituti Judaici* = *Catalogus Bibliothecae Instituti Judaici Hal-lae Saxonum* (Archiv der Franckeschen Stiftungen zu Halle an der Saale / Handschriftenhauptabteilung, ταξινομικός αριθμός K 31).
- DBA / DBI = *Deutsches Biographisches Archiv* [microfiches] / *Deutscher Biographischer Index*, Μόναχο - Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Οξφόρδη - Παρίσι 1986.

- Einige Fürsorge* = Johann Heinrich Callenberg, *Einige Fürsorge für die orientalische Christenheit*, 3 τόμοι, Χάλλη 1750, 1754 και 1759 (αντίτυπο του 2ου τόμου: ΠΒ Rostock, Ff 4052. 2).
- Ηλιού, 'Εκδόσεις = Φίλιππος Ηλιού, «'Εκδόσεις τῶν "Ἀνδραγαθειῶν Μιχαήλ Βοεβόδα" καὶ ἑνας βιβλιοκατάλογος τοῦ Bortoli», *Μνήμων* 10 (1985) 295-306.
- Ηλιού, *Προσθήκες* = Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α' . Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ É. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973.
- Hauptbibliothek = Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη του Ἰδρύματος Francke στη Χάλλη (Franckesche Stiftungen zu Halle an der Saale / Hauptbibliothek).
- Kurtze Nachricht* = Stephan Schultz, *Kurtze Nachricht von einer zum Heil der Juden und Mohamedaner auch zum Besten der morgenländischen Christlichen Kirche durch göttlichen Beystand errichteten und bisher fortgesetzten Anstalt*, Χάλλη 1765 (αντίτυπο: Hauptbibliothek 87 J 8°. ΠΒ Rostock, Ff 4052. 1b).
- Λαδάς-Χατζηδῆμος, *EB, Α'* = Γεώργιος Λαδάς - Αθανάσιος Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία: Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, τ. Α'*, Αθήνα 1964.
- Legrand, *BH, 18ος αι., Α', Β'* = Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs au XVIIIe siècles*, Oeuvre posthume complétée et publiée par Louis Petit et Hubert Pernot, 2 τόμοι, Παρίσι 1918, 1928.
- Leitungen des Höchsten* = Stephanus Schultz, *Die Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, 5 τόμοι, Χάλλη 1771-1775.
- Μανούσακας, *Κατάλογος 1712* = Μανούσος Μανούσακας, «Ὁ πρῶτος ἔντυπος αὐτοτελής ἑλληνικὸς βιβλιοπωλικὸς κατάλογος (1712) τῶν τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι τῆς Βενετίας», *Τὰ Ἱστορικὰ* 5 (1986) 210-224.
- Παπαδόπουλος, *EB, Α', EB, Β'* = Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.- 1800)*, τ. Α': *Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις*, Αθήνα 1984, τ. Β': *Παράρτημα. Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Διορθώσεις*, Αθήνα 1986 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 48].
- Παπαδόπουλος, *EB (1544-1863)* = Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1544-1863). Προσθήκες - Συμπληρώσεις*, Αθήνα 1992 [Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι, 1].
- Παπαδόπουλος-Βρετός, Β' = Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἦτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων...*, τ. Β', Αθήνα 1857.

ΠΒ = Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη.

Πολίτης, *Βιβλιογραφικά* = Αλέξης Πολίτης, «Βιβλιογραφικά τεκμήρια», *Ἡ Ἐρανιστὴς* 17 (1981) 274-277.

Reisegeschäfte = Johann Heinrich Callenberg, *Reisegeschäfte zum Besten der alten orientalischen Christenheit. Erstes Stück*, Χάλλη 1757 (αντίτυπα: Hauptbibliothek, 65 H 8. ΠΒ Rostock, Ff 4052. 1a).

Verzeichnis = *Verzeichnis derer Bücher und einer sehr starken Anzahl und Sammlung der neuesten theologischen, juristischen, medicinischen und philosophischen Disputationen, welche der sel. Hr. M. und Oberdiaconus Stephan Schultze hinterlassen, so den 26sten May 1777. und folgende Tage Nachmittags von 2 - 4 Uhr in dem Diaconathause bey der St. Ulrichskirche, gegen bare Bezahlung an den Meistbiethenden durch Auction verlassen werden soll* (Χάλλη [1777]) (αντίτυπα: ΠΒ Halle-Wittenberg. ΠΒ Rostock [χωρίς ταξινομικό αριθμό]).